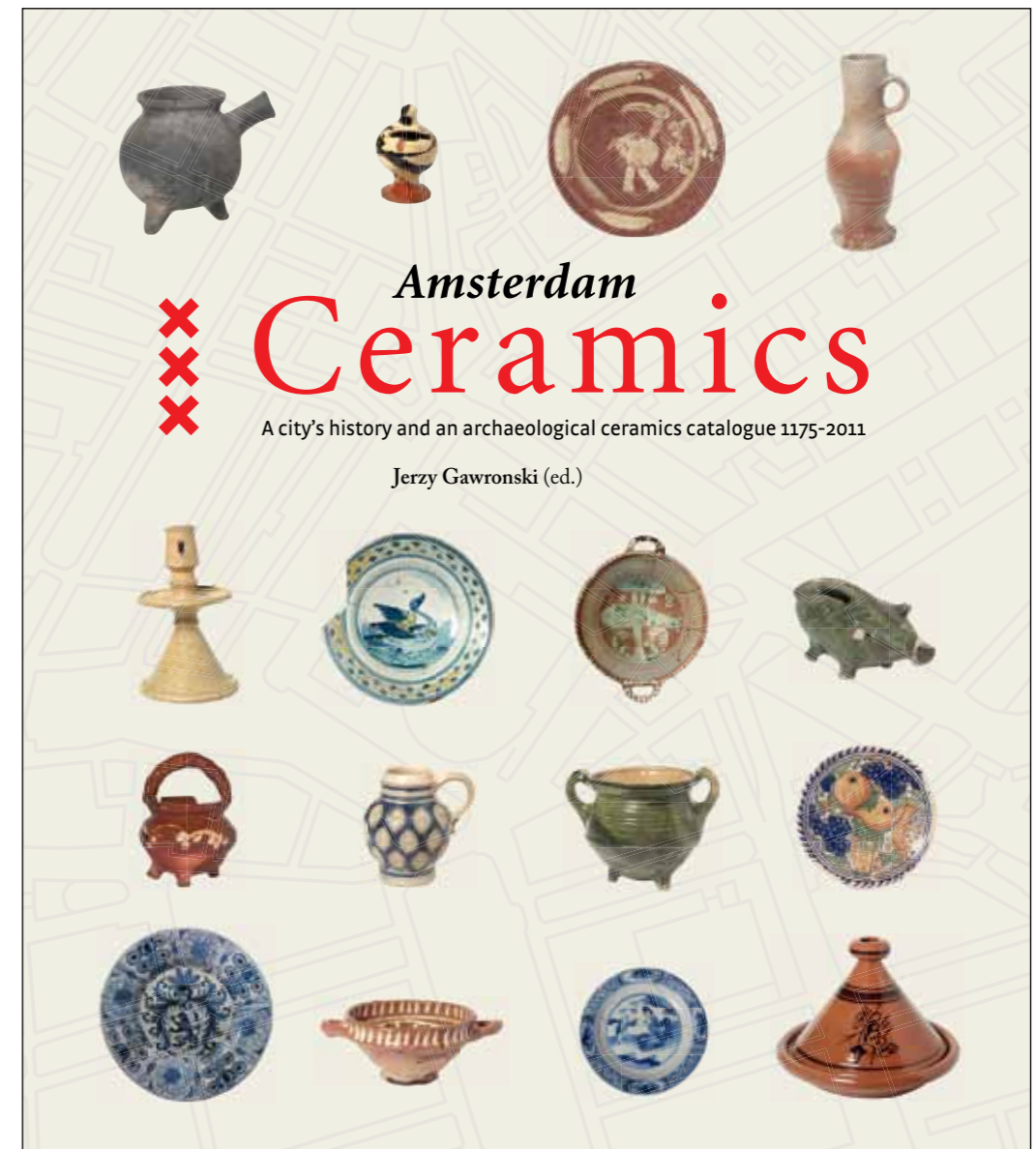

Amsterdam Ceramics

Aardewerk uit Amsterdamse bodem

Een stadsgeschiedenis en een archeologische catalogus 1175-2011

Jerzy Gawronski (red.)

UITGEVERIJ BAS LUBBERHUIZEN

Amsterdam Ceramics is een Engelstalige catalogus met een overzicht van 1247 archeologische aardewerken vondsten uit de Amsterdamse bodem. De catalogus is samengesteld door de archeologen van Bureau Monumenten & Archeologie (BMA) onder leiding van Jerzy Gawronski. Het boek beslaat 336 pagina's en is geheel in kleur uitgevoerd.

Als inleiding op de catalogus bevat *Amsterdam Ceramics* negen hoofdstukken over de ontwikkeling van Amsterdam in de periode 1175-2011. Zaken als stedenbouw en bevolkingstoename komen aan bod in relatie tot onder meer handel, economie en cultuur. Per periode worden toonaangevende archeologische vindplaatsen en vondsten besproken. De chronologie van deze stedelijke geschiedenis is de basis voor de catalogus.

Speciaal voor de Nederlandstalige lezers zijn de inleidende negen hoofdstukken gratis beschikbaar in dit pdf-document.

Jerzy Gawronski is de stadsarcheoloog van Amsterdam (BMA) en hoogleraar Maritieme en urbane archeologie van de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode, in het bijzonder de stad Amsterdam (UvA).

Amsterdam Ceramics. A city's history and an archaeological ceramics catalogue 1175-2011
Jerzy Gawronski (red.)
© Bureau Monumenten & Archeologie /
Uitgeverij Bas Lubberhuizen

€ 39,50
ISBN 9789059372672

www.lubberhuizen.nl

Inhoud

De stedelijke geschiedenis van Amsterdam 1175-2011

Jerzy Gawronski (hoofdstuk 9: Vincent van Rossem)

Aardewerk en stedelijke archeologie	6
Hoofdstuk 1 Amsterdam 1175-1300	10
Hoofdstuk 2 Amsterdam 1300-1350	16
Hoofdstuk 3 Amsterdam 1350-1425	20
Hoofdstuk 4 Amsterdam 1425-1500	26
Hoofdstuk 5 Amsterdam 1500-1575	30
Hoofdstuk 6 Amsterdam 1575-1625	35
Hoofdstuk 7 Amsterdam 1625-1700	42
Hoofdstuk 8 Amsterdam 1700-1850	49
Hoofdstuk 9 Amsterdam 1850-2011	55

Aardewerk en stedelijke archeologie

Kruik van Portugees faience, versierd met een vrouwengezicht, 1625-1650 (A-1018; Amsterdam)

Amsterdam Ceramics gaat over gebruiksvoorwerpen van gebakken klei die vroeger in Amsterdam circuleerden en in de bodem zijn teruggevonden. Veertig jaar archeologisch onderzoek in de stad heeft bijna 50.000 kilo aan scherven opgeleverd en een kleine 10.000 complete of beschadigde voorwerpen, die Amsterdammers hebben gebruikt en daarna hebben weggegooid of zijn verloren. Het zijn alledaagse spullen, uit de huiskamer of de keuken, het zijn souvenirs, het kan servies zijn uit een tapperij of hotel, het zijn goederen die de VOC heeft aangevoerd uit Azië, of borden die Portugese joden uit Lissabon lieten overkomen. Er zitten steengoed kruiken tussen waarin in de negentiende eeuw mineraalwater uit Duitsland werd ingevoerd en handgevormde kogelpotten die vrouwen in de dertiende eeuw maakten om eten in te koken.

De geschiedenis van een stad als Amsterdam laat zich op vele manieren lezen. Foto's, krantenberichten, rechtbankverslagen, kadasterlijsten, prenten, brieven, boekhoudingen, dagboeken, films, gebouwen: de informatie over Amsterdam en Amsterdammers is onuitputtelijk en divers. Ook aardewerk, compleet of in scherven, is zo'n informatiebron. Aardewerk wordt door archeologen gevonden in de bodem, maar als bewoner of bezoeker van de stad kom je het ook tegen op straat bij de vuilnisbak, in musea of antiekwinkels, bij mensen thuis, op tafel of op zolder bij afgedankte spullen. De historische verhalen die scherven vertellen of de reactie die ze oproepen worden bepaald door degene die ze aanschouwt of in handen houdt. Voor de een zijn het niet meer dan grappig gekleurde of grillig gevormde puzzelstukjes, voor de ander objecten met een sentimentele nostalgische waarde, verbonden met persoonlijke herinneringen. Scherven mogen dan een fragmentarisch en gekleurd beeld oproepen, voor archeologen is aardewerk één van de meest primaire materiële bronnen.

Materiële cultuur in algemene zin, opgegraven uit de bodem, is op vele manieren inzetbaar om het verleden te reconstrueren. Opgegraven gebruiksvoorwerpen, gereedschap of sieraden zijn tastbare overblijfselen die in verband staan met talrijke aspecten van historische samenlevingen. Ze belichten productie en economie, technische en decoratieve ontwikkelingen, handel en transport, herkomst, status en sociale positie. Dit geldt ook voor aardewerk. De scherven uit de Amsterdamse bodem vertellen over het functioneren van de historische stad en over het leven van Amsterdammers in het verleden. Aardewerk heeft drie eigenschappen die het tot een essentiële materiële bron maken: gebruik, tijd en ruimte.

Gebruik

Aardewerk is het meest wijdverspreide gebruiksgoed op aarde, voor de komst van plastic in ieder geval. In het dagelijks leven van voor 1900 werd aardewerk gebruikt voor van alles en nog wat. De meest uiteenlopende voorwerpen werden ervan gemaakt voor alle lagen van de bevolking, van luxueuze pronkstukken tot eenvoudig vaatwerk voor in de keuken of pispotten. Aardewerk werd in pottenbakkerijen in de stad zelf gemaakt en kon een lokale smaak of traditie weerspiegelen, maar behoorde ook tot de exotische en zeldzame producten die van ver werden aangevoerd. Aardewerk bestond bovenal uit alledaagse gebruiksvoorwerpen voor de bereiding van maaltijden of de consumptie van voedsel en drank. Aardewerk werd gebruikt voor opslag of als eenvoudig verpakkingsmateriaal. Er werden allerlei huishoudelijke artikelen van gemaakt, voor sanitaire doeleinden of voor verlichting en verwarming, en uitgevoerd als miniatuur diende het als speelgoed.

Door de eeuwen heen hadden al die aardewerk gebruiksvoorwerpen ook een decoratieve functie, soms opzettelijk, soms onbedoeld, aardewerken beelden of plaquettes daargelaten. Borden werden beschilderd, kruiken werden gemodelleerd, potjes werden in reliëf versierd. De decoraties konden puur een esthetisch effect dienen of beladen zijn met visuele boodschappen. Er was ook aardewerk dat was voorzien van teksten

en opschriften die informatie boden over de producten die er in waren verpakt of over de productie of maker van het aardewerk zelf. Andere voorwerpen hadden weer boodschappen voor de gebruiker van het aardewerk, of louter een jaartal. Kortom, voor een archeoloog zit elke scherf boordevol informatie over de vervaardiging, de decoratie, de herkomst en het gebruik van het historische voorwerp waarvan scherven de overblijfselen vormen.

Tijd

Tijd of chronologie is een tweede wezenlijk archeologisch informatiekenmerk van aardewerk. Gebruiksvoorwerpen van aardewerk hadden vanwege hun breekbaarheid een relatief korte omlooptijd en werden regelmatig afgedankt en vervangen. Daarnaast verandert de fabricage van aardewerk gaandeweg en zijn vormen en materiaalsoorten vaak aan specifieke perioden te koppelen. Dit alles maakt dat archeologische scherven doorgaans goed zijn te dateren. Borden, schalen, bakpannen of kopjes verraden onder andere door hun vorm en decoratie veel van de tijdgeest, van de smaak en de technologie van een gemeenschap in een bepaalde periode. Het dateren van scherven is dan ook een basisvoorwaarde voor de toepassing van de archeologische vondsten als informatiebron over het gebruik en de herkomst van aardewerk.

Ruimte

Archeologische vondsten, en zeker scherven van aardewerk, zijn ook onderdeel van een ruimtelijk beeld, dat bepaald wordt door de vindplaats. Die ruimtelijke component kan verschillende vormen aannemen. In grote lijnen gaat het om twee zaken: de puur fysieke aspecten van de vindplaats en de historisch-topografische of landschappelijke eigenschappen ervan.

Vindplaatsen bieden een oneindige variatie aan bodemsituaties waarin scherven kunnen voorkomen. Om ons te beperken tot steden en in dit geval Amsterdam, zijn de meest voorkomende archeologische vondstafzettingen ophogingslagen, afvallagen, beerputten, waterputten of grachtbodems. Elk van deze vondstafzettingen biedt een ander soort informatie. Sommige, zoals afval- en ophogingslagen of grachtbodems, zijn tot stand gekomen door stort van materiaal uit de hele stad. Ze geven een algemene doorsnede van de materiële cultuur die in de stad aanwezig was. Andere, zoals beerputten of volgestorte waterputten, zijn verbonden met een afzonderlijk huis of gebouw. Deze vondsten kunnen herleid worden tot een individueel huishouden of een individuele gebruiker van een bepaald perceel. Deze structuren of bodemsituaties staan ruimtelijk niet op zichzelf, maar maken op hun beurt weer deel uit van de ruimtelijke context van de historische stad.

Elke archeologische vindplaats in Amsterdam staat voor een specifieke plek binnen de stadsplattegrond. Deze stedelijke topografie vormt een afspiegeling van de historische ontwikkelingen die zich voltrokken van de twaalfde tot de twintigste eeuw. De stad vormt een ruimtelijk geheel dat is opgebouwd uit stedelijke structuren. Die kunnen bestaan uit woonhuizen, werkplaatsen, kerken, kloosters, verdedigingswerken met muren en poorten, een stadhuis en andere bestuurlijke, economische en sociale voorzieningen, zoals gevangenissen, handelsbeurzen of ziekenhuizen. Prominent aanwezig in het Amsterdamse historische stadsplan zijn grachten en havenfaciliteiten. Elke archeologische vindplaats, en daarmee elke vondst op die locatie, is zo onderdeel van een gebied met een specifieke functie of van een individuele stedelijke structuur uit een bepaalde fase van de historische ruimtelijke ontwikkeling van de stad.

Aardewerk informatie

Scherven van archeologische opgravingen met uitgesproken gebruiksachtergronden, scherpe dateringen en een specifieke ruimtelijke context kunnen gebruikt worden als bron van informatie over de geschiedenis van de stad. Maar wat voor soort gegevens leveren die fragmenten aardewerk dan? Waarin onderscheiden scherven zich van documenten of afbeeldingen die doorgaans voor historisch onderzoek worden gebruikt?

Archeologische vondsten zijn (de resten van) tastbare voorwerpen die daadwerkelijk zijn gemaakt en gebruikt in een bepaalde periode. Ze zijn verbonden met de materiële werkelijkheid en daarmee bevatten ze informatie over het dagelijks leven of de dagelijkse praktijk in het stedelijk leven. Scherven bieden concrete informatie over de aardewerksoorten waarvan voorwerpen werden vervaardigd en over het type of soort gebruiksvoorwerp dat in Amsterdam in omloop was. Resten van aardewerk leveren ook concrete informatie door hun decoraties of opschriften. Met deze feiten over materiaal, functie en decoratie kunnen meer abstracte of symbolische fenomenen die met aardewerk samenhangen, zoals handel, mode en consumptie, inzichtelijk worden gemaakt. Bakselsoorten bijvoorbeeld zijn bepaald door de grondstoffen en productietechnieken die in een bepaalde streek in Nederland, Europa of daarbuiten werden gebruikt. De identificatie van soorten aardewerk leidt dus tot informatie over fabricage en productietechnologie. Ook de plaatsen van herkomst van het Amsterdamse aardewerk kunnen worden afgeleid van de materiële eigenschappen van scherven. Zo komt informatie beschikbaar over de invoer van aardewerk en handelscontacten. Vergelijking van archeologische vondsten van scherven uit verschillende perioden levert een tijdsbeeld op lange termijn over importproducten in Amsterdam, waar die vandaan kwamen en wat ze teweegbrachten op de lokale aardewerkmarkt. Zo leidde de introductie van Chinees porselein en de grote vraag naar dit aanvankelijk exotische en exclusieve aardewerk er toe dat Nederlandse pottenbakkers de Chinese decoraties gingen imiteren op loodglazuur en tinglazuur aardewerk, dat technisch van mindere kwaliteit was maar ook goedkoper. Scherven van dit majolica en faience aardewerk leveren tastbare voorbeelden van deze tendens.

Interpretatie

Informatie over de voorwerpen die van aardewerk werden gemaakt, komt beschikbaar door met scherven te puzzelen en ze te plakken. Zo komen archeologen tot reconstructies van de oorspronkelijke objecten. Deze reconstructies bieden samen met complete archeologische vondsten de basis voor functionele identificaties van de gebruiksvoorwerpen die in een bepaalde periode voorkwamen en gangbaar waren. Door onderscheid te kunnen maken in verschillende soorten gebruiksvoorwerpen kunnen bijvoorbeeld verschuivingen in de samenstelling van serviesgoed in kaart worden gebracht. Deze archeologische patronen monden uiteindelijk uit in aanwijzingen voor veranderingen in de bereiding of de consumptie van voedsel. Aardewerk bakpannen bijvoorbeeld kwamen tot de zeventiende eeuw veelvuldig in afvalcomplexen voor maar verdwenen daarna uit beeld. Dit kwam doordat in toenemende mate metalen kookgerei beschikbaar kwam. Hetzelfde geldt voor borden. Die komen sporadisch voor in de Amsterdamse archeologische context vanaf de veertiende eeuw, omdat toen nog vooral houten borden werden gebruikt. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw veranderden de tafelmanieren en worden ze in groten getale gevonden, omdat de houten borden of teljoren bijna volledig zijn vervangen door exemplaren van aardewerk. Amsterdammers gebruikten toen steeds meer borden van lokaal geproduceerd roodbakkend aardewerk en majolica of geïmporteerd aardewerk, zoals Italiaans faience, en later het goedkopere Nederlandse faience. Dit soort veranderingen houdt natuurlijk ook verband met ontwikkelingen in mode en smaak en zijn een afspiegeling van status en de sociale achtergronden van huishoudens. Zo kwamen porseleinen voorwerpen in de zeventiende eeuw nog relatief weinig en in geringe variatie voor in het huishoudelijk afval, maar in de eerste helft van de achttiende eeuw was het porselein in Amsterdam inmiddels wijdverspreid onder de middenklasse. Archeologische vondsten wijzen op een enorme verscheidenheid aan kopjes, bestemd voor het drinken van koffie, thee en chocola. De consumptie van deze exclusieve, exotische producten was in een halve eeuw tijd gemeengoed geworden en die ontwikkeling is duidelijk waar te nemen in de Amsterdamse archeologische vondsten.

De duiding van decoraties leidt ook weer tot verschillende soorten informatie. Decoratieve patronen kunnen bijvoorbeeld simpelweg bijdragen aan de identificatie van productieplaatsen. In meer abstracte zin bepalen decoraties vaak de exclusiviteit of hoogwaardige kwaliteit van een gebruiksvoorwerp. Ze kunnen daarom op status

duiden en op welstand van de gebruiker of het huishouden. Decoratie is ook een graadmeter voor mode en smaak, zowel in bredere maatschappelijke zin als verbonden met een individuele gebruiker. Decoraties hebben niet alleen een esthetische bedoeling maar kunnen ook boodschappen van politieke, religieuze of rituele aard in zich dragen. Zo was het de gewoonte in zestiende- en zeventiende-eeuws Noord-Holland om borden met slibversiering te voorzien van jaartallen en vruchtbaarheidssymbolen en zelfs namen om te kunnen dienen als ritueel huwelijksgeschenk. In beerputten in Amsterdam komt achttiende-eeuws creamware theeservies voor dat uit Engeland was geïmporteerd en in Nederland met politieke boodschappen was gedecoreerd. Van zo'n servies is een theepot en schotelkje gevonden met het embleem van de Hollandse Maagd, dat de laatachttiende-eeuwse politieke Patriottenbeweging gebruikte als statement tegen het Oranjebestel van de stadhouder. Weer een ander schotelkje had juist de beeltenis van stadhouder Willem V en zijn vrouw Wilhelmina van Pruisen en droeg zo een prinsgezinde anti-patriottische boodschap uit.

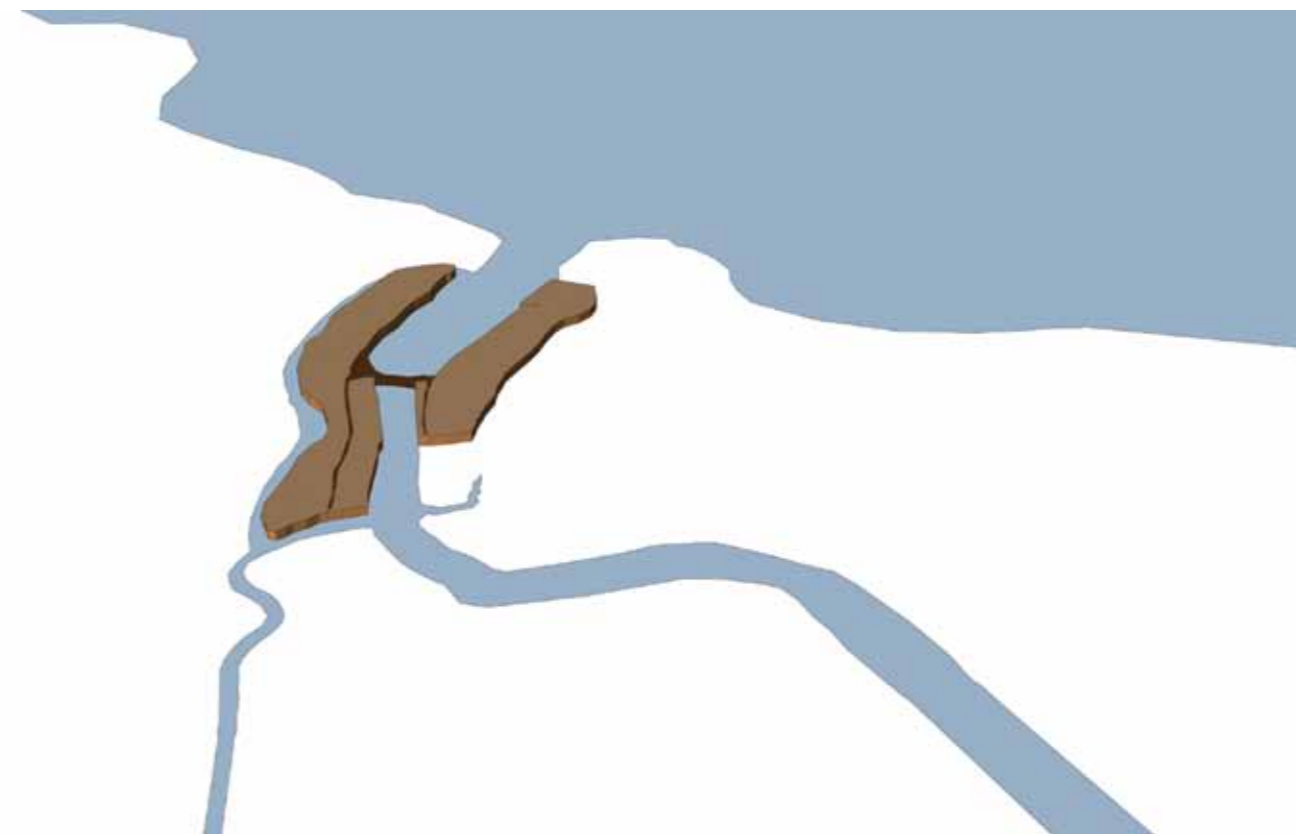
Scherven en de stad

Kortom, archeologische vondsten vertellen ons over het aardewerk dat in Amsterdam in gebruik was, maar uiteindelijk is afgedankt en weggegooid. Uit het materiaal, de decoratie of het gebruik van de archeologische voorwerpen zijn de meest uiteenlopende boodschappen over economie en cultuur in het verleden te herleiden. Deze archeologische vondsten uit de stad winnen aan betekenis vanwege hun sterke topografische samenhang. Ze zijn afkomstig uit een bepaald deel van de stad, uit een straat, een gracht of een huis. Zo is elk scherfje of elk bordje uit de Amsterdamse bodem een tastbaar onderdeel van de stedelijke structuur. Daarmee zijn archeologische vondsten verbonden met de stedenbouwkundige geschiedenis van de stad. Amsterdam behoort tot het soort steden dat in een relatief korte tijd een heftige ontwikkeling heeft doorgemaakt van een lokaal georiënteerd, kleinschalig centrum tot een stedelijke gemeenschap met mondiale verbindingen. Een stad die telkens veranderde, groeide, verbouwd werd en nieuwe bewoners kreeg uit het omringende platteland, van verre kustgebieden, uit steden in of buiten de regio. Zo'n stedenbouwkundige vorming is meer dan een bouwproces; zij is bovenal het product van een politiek, economisch, sociaal, religieus en cultureel samenspel. De catalogus van archeologische aardewerkvondsten uit Amsterdam wordt daarom voorafgegaan door een inzichtelijke schets van ruim 800 jaar stedelijke geschiedenis van Amsterdam. Deze stadsgeschiedenis is samengevat in negen perioden die kenmerkend zijn voor de stedenbouwkundige ontwikkelingsfasen van 1175 tot heden.

Amsterdam Ceramics

De catalogus *Amsterdam Ceramics* biedt een overzicht van negen eeuwen aardewerk met het chronologische kader van de stedelijke ontwikkeling van Amsterdam als leitmotiv. De archeologische resten van aardewerk worden gepresenteerd in negen hoofdstukken die synchroon lopen met de chronologie van de groei van de stad waaraan zij hun specifieke betekenis ontleen. In de catalogus zijn 1247 archeologische objecten opgenomen. Dit is een representatieve selectie van de tienduizenden voorwerpen die archeologisch onderzoek op 213 vindplaatsen in Amsterdam heeft opgeleverd. Zo passeren in negen chronologische blokken de aardewerk voorwerpen de revue die bij Amsterdammers thuis op tafel stonden, bij arm en rijk, om te eten en te drinken, voor de sier en voor het gemak, hier gemaakt en van ver gehaald, bij oude inwoners en bij nieuwkomers, van 1175 tot nu.

1 Amsterdam 1175-1300

totaal stedelijk oppervlak:	28 ha
bewoond oppervlak:	17 ha
aantal inwoners:	? > 1000
aantal inwoners per ha:	59

Amstelland veenontginningen

De geschiedenis van Amsterdam laten we hier beginnen in 1175. Dat jaar wordt ingegeven door de oudste archeologische bouwresten die tot nu toe zijn aangetroffen, op de oever van de rivier de Amstel. Nu ontstaat een nederzetting of stad niet eensklaps als een big bang. We moeten ons daarbij een langduriger proces voorstellen. Hoewel deze vroege stadsgeschiedenis nog deels in nevelen is gehuld, lijkt het er sterk op dat naast de gebruikelijke bestuurlijke of economische ontwikkelingen juist ook het natuurlijke landschap en de veranderingen daarin door menselijk ingrijpen en klimatologische omstandigheden vanaf de elfde eeuw van doorslaggevende invloed waren. Toen begonnen boeren in het stroomgebied van de Amstel met grootschalige cultivering van het veen. De ontginningen waren een initiatief van de bisschop van Utrecht, die toen het bestuurlijk gezag over Amstelland uitoefende middels een stelsel van adellijke leenheren. In de regio van het latere Amsterdam was dat de dynastie Van Amstel, voor het eerst in historische bronnen genoemd in 1105 en gevestigd in Amestelle (het huidige Ouderkerk), aan de zuidelijke loop van de Amstel. In de dertiende eeuw dienden de Van Amstels twee heren, zowel de bisschop van Utrecht als de graaf van Holland, en waren daarmee een factor van belang in het politieke machtsspel als gevolg waarvan Amsterdam ontstond.

Aemstelledam

Met de ontginningen ontstonden langzaam maar zeker agrarische bewoningskernen die zich via de afwateringskanalen (achterkade, wetering) vanuit het westen en zuiden in de richting van de Amstel verspreiden. Het is nog onduidelijk wanneer zich precies mensen vestigden aan de noordelijke loop van de Amstel, waar de rivier uitmondde in het IJ en waar de basis voor het latere Amsterdam werd gelegd. Ten zuiden en ten oosten van het latere Amsterdam zijn al nederzettingen uit de elfde eeuw bekend, zoals Sloten en Diemen. De vroegste historische vermelding van Amsterdam vinden we in een document uit 1275 waarin de graaf van Holland, Floris V, de bewoners van Aemstelledam ('dam in de Amstel') tolvrijheid verleende. Diezelfde graaf verwierf na schermutselingen met de plaatselijke leenheer Gijsbrecht IV van Amstel in 1282 de zeggenschap over het grondgebied van Amsterdam. Toen, tussen 1275 en 1296, werden de eerste stedelijke rechtsregels voor Amsterdam opgesteld. Bij deze eerste stappen naar zelfbestuur kreeg Amsterdam klaarblijkelijk ondersteuning van Gijsbrecht IV van Amstel. Nadat Gijsbrecht zich eerst in 1285 na een vijf jaar durend conflict had verzoend met Floris V, raakte hij vervolgens betrokken bij het complot dat in 1296 leidde tot de moord op de graaf van Holland. Na diens dood ontstond een machtsvacuüm, waarin de rol van de Van Amstels uitgespeeld raakte. Vervolgens was het graaf van Henegouwen Jan II van Avesnes die in 1299 de heerschappij over Holland en Zeeland kreeg. Hij stelde in 1300 zijn broer Guy aan als nieuwe leenheer van Amstelland en Amsterdam, die in 1301 ook bisschop van Utrecht werd.

Landschappelijke veranderingen

Het algemeen terugkerende beeld van de vroege nederzetting aan de Amstelmonding is dat van een dorp van boeren en vissers. Maar onder meer vanwege archeologische vondsten is het inmiddels duidelijk geworden dat Amsterdam in de dertiende eeuw al functioneerde als een prestedelijke handelsnederzetting met ambachtelijke activiteiten en een zekere bestuurlijke zelfstandigheid. Een cruciale kwestie is of die nederzetting een puur agrarische voorganger heeft gehad en waar die was gelegen. Landschappelijke en historisch geografische gegevens lijken erop te wijzen dat vanaf de elfde eeuw de eerste veenontginners in het stroomgebied van IJ en Amstel hebben gewoond. Het veen was hier oorspronkelijk reliëfrijk en hooggelegen en bood daarom voldoende droge vestigingsplaatsen. In de loop van de twaalfde eeuw begon het veen in te klinken als gevolg van ontwatering vanwege de ontginningen en natuurlijke oxidatie. De wateroverlast door deze bodemdaling werd versterkt doordat het IJ zich aanzienlijk had verbreed. Zowel de Amstel als het IJ (de haven waarin de rivier uitmondt) zijn geologisch gezien recente waterlopen die in de twaalfde eeuw veranderden van kleine veenstromen in hun huidige vorm.

Amstel en IJ

Een reeks van stormvloed en overstromingen aan het eind van de twaalfde eeuw, onder andere in 1164, 1170, 1175 en 1196, zorgden voor een geweldige erosie van het net ontgonnen veenweidegebied. Kleine waterlopen verbreedden zich en er ontstonden grote stukken open water, zoals het IJ. Via dit water was de Amstel direct verbonden met het Almere (de latere Zuiderzee). Men kon over deze binnenzee zowel naar de rivieren in het oosten van Nederland als naar de Noordzee in het noorden varen. Het IJ zorgde er ook voor dat de getijdenwerking van de zee in het veenlandschap merkbaar werd. Dit veroorzaakte schade, maar bracht ook nieuwe kansen. Zo kon de nederzetting een nieuwe economische rol ontwikkelen in de scheepvaart dankzij het toenemende belang van het IJ en de Amstel als verbindende waterwegen. Aan het einde van de twaalfde eeuw was de Amstelmonding een aantrekkelijke vestigingsplaats geworden met mogelijkheden voor scheepvaart en handel. Van een onbeduidend veenstroompje was de Amstelmonding uitgegroeid tot een knooppunt van waterlopen. Indien er al sprake was van een agrarische vroege nederzetting op die plaats, dan zijn de archeologische sporen ervan uitgewist door het onstuimige water in de twaalfde eeuw. De verschillende overstromingen hebben toen grote delen van de zuidelijke IJ-oever weggeslagen en de rivier de Amstel is toen meerdere malen buiten zijn oever getreden. Het

is zelfs aannemelijker dat die agrarische voorganger uit de twaalfde eeuw nooit aan de Amsteloevers heeft gelegen, maar dat er meer landinwaarts een stelsel van boerderijen was, verspreid over de oorspronkelijk hoge en droge veenkoepels.

Oud Holoceen landschap

De bewoning van het holocene landschap van Noord-Holland gaat in ieder geval terug tot pre- en protohistorische tijden. Recent archeologisch onderzoek in 2005-2008 heeft ook in Amsterdam vondsten opgeleverd uit de periode van het late neolithicum (circa 2.800-2.400 voor Christus) tot de vroege middeleeuwen (tiende eeuw na Christus). In de bodem en de oever van de Amstel zijn bij de aanleg van de Noord/Zuidlijn verschillende voorwerpen opgegraven die duiden op enige vorm van menselijke activiteit ter plaatse van het latere Amsterdam. Tot de prehistorische vondsten behoort onder meer een steen strijdhamer uit de late fase van de laatneolithische Enkelgrafcultuur (2.600-2.400 voor Christus) en scherven van een Veluwe klokbeker (ca. 2.200-2.000 voor Christus) die samen met een benen priem en botten van onder andere rund, schaap/geit, varken, beer en bever zijn te dateren in de overgang van het laat neolithicum naar de vroege bronstijd. Verder was er een bronzen speerpunt (circa 900 voor Christus) uit de late bronstijd. Protohistorische vondsten bestonden uit een reeks scherven en een fibula (circa 50-150 na Christus) uit de Romeinse periode, terwijl de Karolingische periode en het einde van de vroege middeleeuwen waren vertegenwoordigd met scherven van Badorf, Mayen en Pingsdorf aardewerk.

Nederzetting aan de monding van de Amstel

De oudste archeologische sporen van bewoning in Amsterdam dateren uit het einde van de twaalfde eeuw en houden dan ook verband met het ontstaan van een nederzetting na de overstromingen in het nieuwe waterlandschap aan het IJ. De ontwikkeling ervan viel samen met de stelselmatige aanleg kort na 1200 van dijken langs de oevers van het IJ en de Zuiderzee ter bescherming van het achterland door de graven van Holland. De Amstelmonding (eerst Ye of Ammerack geheten, vervolgens in de vijftiende eeuw op 't Water en vanaf de negentiende eeuw het Damrak) werd niet alleen bedijkt. Er kwam ook een dam in de rivier, als waterkering en voorzien van een sluis. De sluis, die in 1308 voor het eerst wordt vermeld maar mogelijk ouder was, was van belang om het water van de Amstel te kunnen spuien en het waterniveau in het achterland te reguleren. De dam zelf werd volgens historische bronnen rond 1264 aangelegd, terwijl archeologische vondsten al op aanplempingen duiden op de plaats van de dam in het eerste kwart van de dertiende eeuw.

Vijf gehuchten

De nederzetting kreeg vermoedelijk vorm doordat vijf losse gehuchten rond de dam aan elkaar groeiden. De vroegste naam Aemstelledam uit 1275 betekent dan ook: woonplaats bij de dam in de Amstel. Laatveertiende-eeuwse namen voor de verschillende buurten in middeleeuws Amsterdam, zoals Windmolenzijde en de Bindwijk aan de westoever en Kerkzijde, Gansoord en Grimmenes aan de oostoever, zouden zijn afgeleid van deze allereerste woonkernen. De gehuchten namen een strategische positie in binnen de waterhuishouding van het westelijke ontginningsgebied, omdat ze gesitueerd waren rond de plek waar de voornaamste afwateringssloot, de Boerenwetering, met een duikersluis op de monding van de Amstel spuide. Eerst lag deze Osjessluis ter hoogte van het huidige Spui, maar na de aanleg van de dam werd de Boerenwetering doorgetrokken naar het noorden (de latere Nieuwezijds Voorburgwal) en kwam er een nieuwe sluis bij de Nieuwezijds Kolk. Terwijl de aanleg van dijken en dam een goed georganiseerd werk moet zijn geweest, duiden de vroegste archeologische bouwresten op een stapsgewijze ontwikkeling van de nederzetting die aansluit bij het historische beeld van het samengroeien van meerdere gehuchten. De nederzetting had een eenvoudig H-vormig stratenplan. Aan weerszijden van de Amstel ontstonden twee hoofden die de kern vormden van het nederzettingengebied: de as Windmolenstraat (latere Nieuwendijk) en Kalverstraat tot het Spui en de as Kerkstraat (vanaf de zestiende eeuw

Warmoesstraat genoemd) tot Gansoord halverwege de huidige Nes. Beide assen werden in het midden onderbroken en tegelijkertijd met elkaar verbonden door de dam. Het is onduidelijk of er in deze fase al een omwalling was. Mogelijk vertrouwde men voor de verdediging op een stelsel van grachten rond de bewoningskernen. Er waren niet meer dan drie ingangen tot de nederzetting: twee aan het noordelijke uiteinde van de dijken bij het IJ en een in de zuidwestelijke hoek bij de uitwateringssluis (Osjessluis).

Westoever

De beschikbare archeologische gegevens wijzen erop dat de noordwestoever van de riviermonding het eerst werd bewoond. Hier stonden, halverwege de latere Nieuwendijk, eenvoudige bouwsels van gemiddeld acht bij vier meter met wanden van planken of vlechtwerk, dat met leem was aangesmeerd, en daken van stro. Waarschijnlijk hadden ze maar één vertrek aangezien sporen van een indeling in meerdere ruimten ontbreken. Op driekwart van de ruimte lag een vuurplaats. In de lemen vloeren zijn de archeologische overblijfselen van gevarieerd huishoudelijk en consumptieafval aangetroffen, hetgeen er op duidt dat deze bouwsels als woonhuis werden gebruikt. Sommige zijn als werkplaatsen onderscheiden. De huizen stonden los, maar relatief dicht op elkaar met hun kopse kant en ingang naar de rivier gericht. Opvallend was het ontbreken van stallen die een onlosmakelijk onderdeel vormden van de terpboerderijen uit die periode. Dit kan erop wijzen dat deze eerste Amsterdamse huizen hun agrarische bestemming al hadden verloren. De kleivloeren werden vanwege de inklinking van de venige ondergrond om de circa tien tot twintig jaar tientallen centimeters opgehoogd. Zo wisselden de huizen telkens iets van plaats en stonden ze nog niet op een vaste rooilijn. De bebouwing op afzonderlijke terpen groeide langzamerhand uit tot een aaneengesloten, kronkelig straatlint langs de rivieroever.

Oostoever

Opgavingen aan de andere (oost)kant van de rivier lijken aan te geven dat de bebouwing daar iets later op gang kwam. Het gebied langs de dijk, de Kerkstraat, was eigendom van de graaf. Hier werd een lint van soortgelijke huizen ingericht, maar ditmaal meer gestructureerd, waarbij de individuele huizen op een doorlopende ophoging stonden, netjes geordend naast elkaar op schijnbaar van tevoren afgebakende percelen. De bouw verliep hier duidelijk meer georganiseerd dan op de westzijde. Dat doet vermoeden dat de bewoners van de Amstelmonding uit twee verschillende groepen kolonisten voortkomen, waarschijnlijk uit de Utrechtse en Noord-Hollandse regio's, met ieder hun eigen rechtssystemen. Deze vroegste perceelsgrenzen bleven ook in de daarop volgende eeuwen in stand. In het laatste kwart van de dertiende eeuw kwam er een tweede massale ophoging en werden de huizen weer op dezelfde plek opgebouwd. Nu werden de houten raamwerken met lichte vlechtwand of planken wandbouw niet langer ingegraven, maar kwamen de staanders op poeren (houten of bakstenen blokken) te staan. Met het raamwerk werd het mogelijk om later een verdieping op het gebouw te zetten. De eerste bakstenen huizen verschenen rond 1300 met gemetselde zijwanden binnen het raamwerk.

Handel en ambachten

Verschillende archeologische vondsten maken duidelijk dat de beroepsbevolking van de nederzetting in deze vroegste fase niet langer zuiver agrarisch was. Er waren meerdere ambachtsslieden op de westoever werkzaam. Op een locatie was in de dertiende eeuw gedurende twee generaties een smederij gevestigd, die verschillende producten fabriceerde, zoals wapens, hang- en sluitwerk en huishoudelijke artikelen. De buurman was een wever en verderop aan de rivier, voorbij de dam, was een leerlooierij. Bij de smidse werd halverwege de dertiende eeuw ook houten schoeisel (trippen) vervaardigd, naast andere voorwerpen van hout, zoals een schild en een klomp waarvoor lokale boomsoorten zoals els en wilg werden gebruikt. Onder de houten vondsten waren echter ook duigennapjes van dennenhout, typisch drinkgerei uit het Oostzeegebied. Ook andere

voorwerpen van hout kwamen uit verre streken, zoals mesheften van buxushout uit het Middellandse Zeegebied, of objecten van taxushout uit Oostenrijk, materialen die er op wijzen dat Amsterdam al vroeg was aangesloten bij het handelsnetwerk in Noord- en West-Europa. Hetzelfde geldt voor de grondstoffen van de smid, die steenkool uit Engeland stookte. In zijn huishouden werden zijden hemden gebruikt uit Zuid-Europa. De lokale ambachtelijke productie was echter vooral gericht op eigen gebruik. Van enig grootschalig agrarisch surplus zal ook geen sprake zijn geweest. Watertransport – en daarmee visserij en scheepvaart – speelde een belangrijke rol binnen de economie van de nederzetting. Door het tolprivilege werd Amsterdam een aantrekkelijke overslagplaats voor de lading van koggeschepen uit Hanzesteden in het Elbegebied, lading die vervolgens werd verscheept naar Brugge in het Scheldegebied. Amsterdamse schippers werden actief op de Hollandse binnenvaart tussen deze gebieden, maar hun handelstochten zullen zich nog beperkt hebben tot het transport van een lading vis en zuivelproducten uit de regio naar het Zuid-Hollandse rivierengebied.

Kerk en versterking

Naast een lint huizen langs de rivier telde de nederzetting in de tweede helft van de dertiende eeuw nog andere gebouwen. Aan de Windmolenzijde op de westoever stond een molen waar met toestemming van de graaf meel werd geproduceerd. Een belangrijke rol in de verdere verstedelijking zou een houten kapel spelen die op een terp aan het noordelijke uiteinde van de dijk langs de oostelijke oever stond. Hier was een kerkhof, waarvan archeologische sporen zijn teruggevonden. De kapel behoorde waarschijnlijk tot een kerkelijke stichting van de Van Amstels en was de voorloper en de kern van de latere parochiekerk (Oude Kerk). De archeologische vondst van een zwaar bakstenen muurwerk aan de westzijde van de Amstel bracht een discussie op gang over de vraag of de nederzetting ook een fortificatie had. Het bakstenen bouwsel stond op een strategische plek op de Kolk, tussen de IJ-oever en het noordelijk uiteinde van de nederzetting. Vanaf deze positie had men controle over zowel de haven in de monding van de rivier als over de sluis van de Boerenwetering, die toegang bood tot het achterland. Archeologisch onderzoek bracht verschillende delen van de fundering aan het licht. Het ging om een rechthoekige versterking van ongeveer 20 x 25 meter met ronde torens op drie hoeken en een halfronde flanktoeren halverwege de noordelijke muur. De 2,5 meter brede muren waren opgebouwd uit gele kloostermoppen (30 x 14 x 6 cm) en rustten op een drie meter brede houten plaat die was samengesteld uit sloophout van schepen. Dendrochronologische dateringen van dit scheepshout wees uit dat het merendeel van de bomen in de winter van 1276-1277 was geveld, hetgeen inhoudt dat het bakstenen bouwwerk uit de jaren tachtig van de dertiende eeuw zou dateren.

Gijsbrecht IV van Amstel, Jan Persijn of graaf Floris V

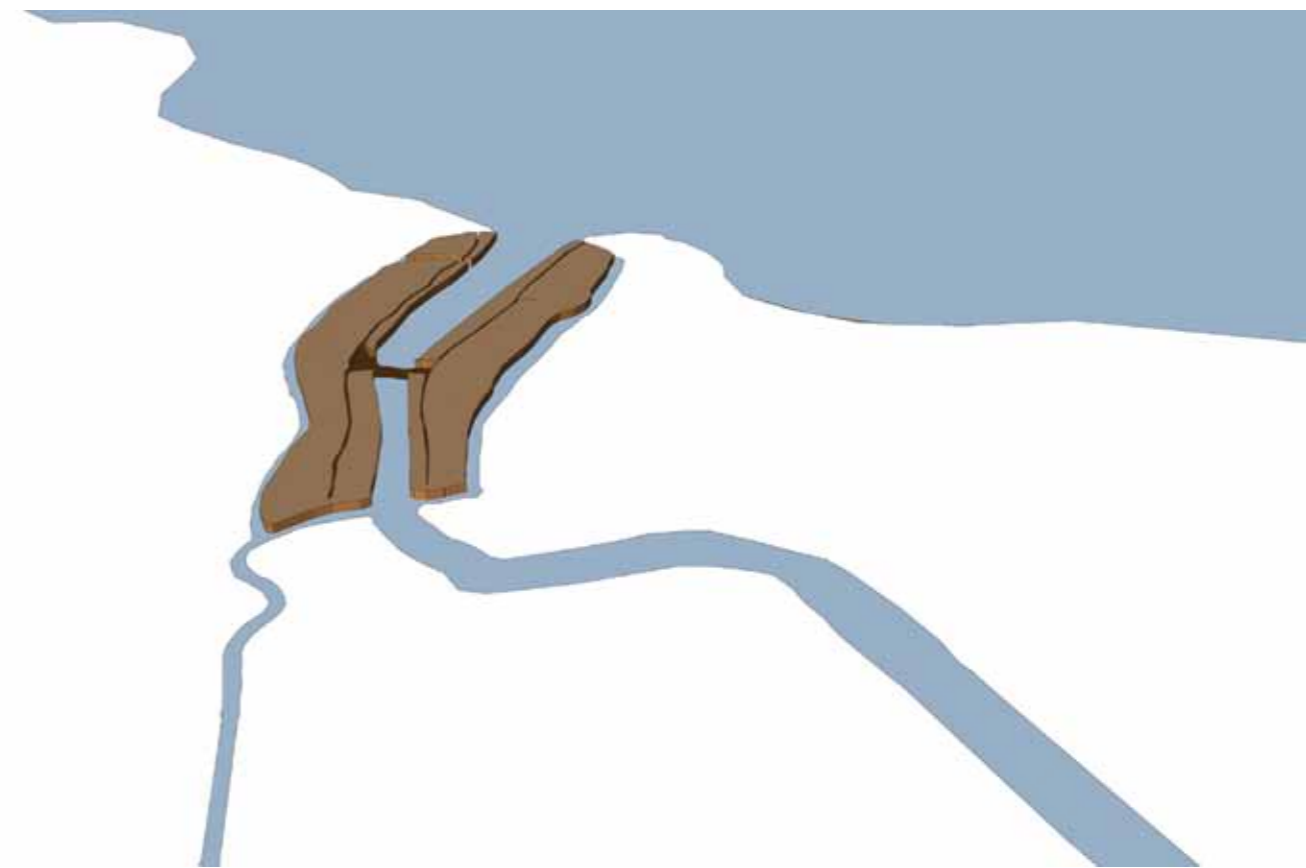
Er ontbreekt historisch bewijs voor het bestaan van een kasteel in middeleeuws Amsterdam. Gelet op de archeologische resten van huizen en werkplaatsen die omstreeks 1250 direct ten zuiden ervan waren gelegen, blijft de mogelijkheid open dat aan de kop van de nederzetting oorspronkelijk een eenvoudige versterking met een aarden wal en houten palissade stond die door het bakstenen bouwwerk is vervangen. Tegen de historische achtergrond van 1280 waren er verschillende machthebbers die dit bakstenen kasteeltje kunnen hebben aangelegd. De eerste die in aanmerking komt is de lokale leenheer Gijsbrecht IV van Amstel, maar zijn politieke rol was uitgespeeld nadat hij in 1280 gevangen was genomen door graaf van Holland Floris V. Het ligt niet voor de hand dat hij in deze periode een dergelijke bouwproject kon ondernemen. Dan was er Jan Persijn, heer van het naburige Waterland, die tijdelijk in 1280-1282 door de graaf van Holland was aangesteld als stadsheer van Amsterdam. De meest aannemelijke kandidaat is uiteindelijk Floris V zelf. De graaf bouwde verschillende kastelen in Holland in het laatste kwart van de dertiende eeuw om zijn macht te consolideren. Tot deze bouwwerken behoort bijvoorbeeld het Muiderslot, dat in 1285 aan de monding van de rivier de Vecht werd opgetrokken. Het kasteel op de Kolk was kleiner, maar lag op een vergelijkbare strategische plek. Ook afgaande op vormkenmerken valt de Amsterdamse bak-

stenen versterking onder deze reeks van bouwwerken. De afbraak ervan is evenzeer in nevelen gehuld. Het is waarschijnlijk gesloopt rond 1304, of door de zoon van Gijsbrecht IV, Jan van Amstel, die de stad korte tijd bezette, of door de nieuw aangestelde graaf Willem III die Amsterdam verordonneerde alle versterkingen en bruggen af te breken vanwege de steun die de stad had verleend aan de rebellerende Jan van Amstel.

Aardewerk

Het aardewerk in de nederzetting bestond in eerste instantie uit handgevormde kogelpotten voor huishoudelijk gebruik. Deze hoofdzakelijk in familiekring vervaardigde potten ontleen hun naam aan hun ronde vorm zonder standing of standvlak. Hierin waren twee soorten te onderscheiden. Potten met een wijde opening, een gepolijste binnenkant en een met borstelstreken versierde buitenkant. Ze dienden als pan op het open vuur voor het bereiden van voedsel. De andere soort had een kleine opening, ruwe binnenzijde en was aan de buitenkant versierd met vingerstrepen. Deze diende als voorraadvat. Onder de vondsten van de ophogingen bij de dam waren ook kogelpotten van Friese modellen die een aanwijzing bieden voor de Friese herkomst van de werklieden die in de dertiende eeuw aan de waterkering hebben gewerkt. Verder kwam er rood aardewerk voor, maar dat werd geïmporteerd, onder meer uit Haarlem, Utrecht en Leiden. Het ging hierbij vooral om drinkgerei, zoals kannen. Ook werden in de Amsterdamse huishoudens toen voorwerpen gebruikt die van verder weg waren geïmporteerd. Er was wit aardewerk afkomstig uit Andenne in de Maasvallei en er waren allerlei proto-steengoed kannen, deels uit het Nederlandse Brunssum en Schinveld maar vooral uit Duitsland, van productiecentra als Mayen, Siegburg, Langerwehe, Brühl en Pingsdorf.

2 Amsterdam 1300-1350

totaal stedelijk oppervlak:	38 ha
bewoond oppervlak:	25 ha
aantal inwoners:	1000 > 2000
aantal inwoners per ha:	80

Vier buurten

De veertiende eeuw begon voor Amsterdam met een tumultueuze combinatie van bestuurlijke, religieuze en economische ontwikkelingen. Daarmee kwam de stedelijke groei, zij het nog schoorvoetend, op gang. Er ontstond een net van straten en stegen langs de twee hoofdstraten op de beide Amsteloevers. De dam met zijn sluis was de centrale plek in deze infrastructuur. Deze Middeldam, zoals hij werd genoemd (nu bekend als de Dam), was eigendom van de graaf van Holland. De vismarkt die hier, aan het einde van het Damrak, gehouden werd zou gedurende vijf eeuwen op deze plek gehandhaafd blijven. Aan de westkant van de Middeldam vond het stadsbestuur zijn eerste vaste onderkomen. Rond 1350 werd hier een speciaal gebouw ingericht om ruimte te bieden aan het groeiende administratieve bestel van de stad. Om dit centrale plein lagen vier wijken die samen middeleeuws Amsterdam vormden: de Windmolenzijde (het noordwestelijke gebied tussen de Middeldam en het IJ), de Bindwijk (het zuidwestelijke gebied tussen de Middeldam en het Spui), de Kerkzijde (het noordoostelijk deel van de stad tussen de Middeldam en de Oude Kerk) en Gansoord (het zuidoostelijke deel tussen de Middeldam en het water van de Grim).

Stadsrechten

Onder de heerschappij van de graaf van Holland begon het stedelijk bestuur vastere vormen aan te nemen. In 1300 werd Guy van Avesnes door zijn broer graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland, Jan II van Avesnes, aangesteld als nieuwe heer van Amsterdam. Hij verleende de stad de eerste stadskeur, in ieder geval het oudste exemplaar dat op schrift is overgeleverd. Daarmee bevestigde hij het stedelijke zelfbestuur dat de stad in de voorgaande jaren had verworven. Maar in 1304 ontnam Willem III, die toen Jan II van Avesnes als graaf van Holland opvolgde, de stad het tolprivilege en het marktrecht weer. Deze maatregel was bedoeld als represaille voor de collaboratie met Gijsbrechts zoon Jan van Amstel die de stad in dat jaar had bezet. In 1317 overleed Guy van Avesnes en kwam Amsterdam volledig onder grafelijk bestuur. Met het wegvallen van Guy, die in 1301 ook bisschop van Utrecht was geworden, werden de eeuwenoude bestuurlijke banden met het bisschoppelijke Utrecht verbroken en werd Amsterdam definitief een Hollandse stad. De nieuwe graaf Willem IV herstelde pas in 1342 met een nieuwe oorkonde de stedelijke privileges voor handel en rechtspraak. In de tussentijdse veertig jaar waren de voorgaande rechtsregels van Guy van kracht gebleven, maar met de nieuwe keur kreeg de stad meer autonomie.

Oude Kerk

Ook op kerkelijk gebied emancipeerde de stad. Kort na 1300 werd begonnen met de aanleg van een kleine stenen basiliek met een stenen toren, die de houten voorganger van de Oude Kerk, gewijd aan Sint-Nicolaas, verving. Vorst-bisschop Guy van Avesnes wijdde deze in 1306 in. De Oude Kerk werd in 1334 een zelfstandige parochiekerk met een pastoor die door de stad werd aangesteld. De parochie Amstelland werd toen in drieën gesplitst: Ouder-Amstel aan de oostzijde van de rivier, Nieuwer-Amstel aan de westzijde en Amsterdam aan de monding. Deze kerkelijke herindeling sloot aan op een eerdere bestuurlijke opsplitsing in Nieuwer- en Ouder-Amstel, die zich ook uitte in de naamgeving binnen de stad met de Nieuwezijde voor de westkant van de Amstel en de Oudezijde voor de oostkant.

Mirakel van Amsterdam

Naast de parochiekerk als meest opvallende symbool van het stedelijke religieuze leven, waren er ook twee kapellen voor de verschillende buurten aan de westzijde van de stad. Eerst werd in het tweede kwart van de veertiende eeuw de Onze-Lieve-Vrouwekapel gesticht in de drukke havenwijk langs de Windmolenstraat in het noordwestelijk deel van de stad, voor de zeevaarders en handelaren. Aan het einde van deze straat, bij de dam, ontstond omstreeks 1350 ook het eerste ziekenhuis van de stad, het Heilige-Geestgasthuis. Dit was een typisch stedelijke instelling waar volgens de middeleeuwse beginselen van christelijke naastenliefde zieken, ouderen en vreemdelingen verzorging konden vinden. De andere kapel, de kapel ter Heilige Stede, werd in 1345 geopend in de zuidelijke Bindwijk. De aanleiding daartoe was een eucharistisch wonder, het Mirakel van Amsterdam. Het huis aan de Kalverstraat waar het wonder zich had voltrokken, waarbij een hostie ongeschonden uit een brandende haard tevoorschijn kwam, werd omgebouwd tot een kapel. De cultusverering van het Heilige Sacrament die hier ontstond maakte van Amsterdam vooral in de vijftiende eeuw een pelgrimsoord. De toestroom van pelgrims droeg bij aan het religieuze leven in de stad, maar ook aan de economische groei.

Bierhandel en lakengilde

De handel kreeg een belangrijke impuls door de verlening van de biertol in 1323 voor alle importbieren, vooral die vanuit het oosten (Hamburg). Hierdoor kon Amsterdam zich gaan ontwikkelen tot centrale haven voor bierschepen en bieroverslag. Met het Hamburgse bier nam ook de stroom van andere onbelaste handelsgoederen uit de regio toe. Aanvankelijk was in deze periode de eigen handel nog bescheiden met alleen wat agrarische producten en vis. Gaandeweg vergrootten Amsterdamse schippers niet

alleen hun aandeel in de interlokale binnenvaart, maar ook in de scheepvaart naar Noord-Duitsland, waar haring en stokvis uit Scandinavië voorhanden was. In de eerste helft van de veertiende eeuw zette ook de trend naar een meer gevarieerde beroepsbevolking door. Het aantal ambachten nam toe ten opzichte van de dertiende eeuw, in ieder geval gemeten naar de archeologische vondsten van productieafval van voor 1300. Vooral de bouwnijverheid werd rond 1350 sterk ontwikkeld. De stad had naast timmerlieden vooral een belangrijk aantal smeden. Nu kwam ook de eerste industrie op, in de scheepsbouw en het scheepsonderhoud en in de textielnijverheid. De vervaardiging van lakense stoffen zou een even belangrijke factor voor de economische bloei betekenen als de handelsvaart. Lakensnijders hadden rond 1348 als eerste ambachtlieden in de stad een gilde opgericht, waarin zich ook de kooplieden hadden verenigd. Met dit Sint-Nicolaasgilde had de huisnijverheid in de lakenproductie plaatsgemaakt voor een complexer georganiseerde bedrijfsvoering met een duidelijke taakverdeling.

Verstedelijking noordwestzijde

De bebouwing breidde zich zuidwaarts langs de Amstel uit om plaats te bieden aan de groeiende bevolking en bedrijvigheid. De nieuwe bewoners behoorden niet tot immigranten uit de verre regio's waarmee handel werd gedreven, maar kwamen in de veertiende eeuw hoofdzakelijk uit de directe omgeving van Amstelland en Waterland. Om nieuwe woonruimte te creëren werden de perceelstroken langs de lange percelen aan de hoofdassen gedempt en vond er een nieuwe verkaveling plaats in kleinere woonpercelen, die met stegen werden opgesplitst. De toename van het aantal huizen vond in deze periode vooral plaats aan de (noord)westzijde van de Amstel, waar zich de havenwijk en het economisch hart van de stad bevonden. Het zuidoostelijk deel van de nederzetting liep door tot Grimmenes. Dit was een nog redelijk nat, moerasachtig en daardoor onbebouwd gebied, afgebakend door een natuurlijke aftakking van de Amstel, de Grim. Pas later in de veertiende eeuw zou ook dit gebied verder verstedelijken. In het noorden reikte de bebouwing tot aan de westelijke zeedijk ter hoogte van de huidige Nieuwezijds Armsteeg (een stuk zuidelijker dan de huidige IJ-oever ter hoogte van de Prins Hendrikkade) en aan de oostzijde tot net voorbij de Oude Kerk. De percelen aan de Nieuwendijk, tussen de voormalige dertiende-eeuwse bakstenen versterking aan de kop van de nederzetting en de noordelijke zeedijk, werden toen ook bebouwd. Op de plaats van de bakstenen versterking gaf graaf Willem III in 1333-1336 zes hofsteden in erfpacht uit die toen een nieuwe (woon)bestemming kregen.

Voorburgwallen en een stadswal

De stad kreeg nu ook een stelsel van versterkingen, dat bestond uit een ring van aarden wallen met een gracht ervoor (burgwallen). Het is niet duidelijk of dit de eerste verdedigingswerken waren, maar het zijn in ieder geval de oudste die historisch en archeologisch aantoonbaar zijn. Aan de Nieuwe Zijde werd rond 1333 de Boerenwetering omgebouwd van afwateringsgracht tot verdedigingsgracht: de Nieuwezijds Voorburgwal. Aan de oostkant werd de Oudezijds Voorburgwal gegraven, voor het eerst genoemd in 1352. Aan de stadzijde van de gracht werd met de uitgegraven grond een wal opgeworpen. De vroegste archeologische sporen van een dergelijke wal, die in de historische bronnen als 'sciltraminge' wordt aangeduid, zijn direct ten zuiden van de voormalige versterking aan de Kolk aangetroffen. De wal (circa 1,35 meter hoog, ten minste 3,80 meter breed) was opgebouwd uit klei- en veenplaggen en was aan de bovenzijde voorzien van een palissade van elzenhouten palen. Uitgaande van de historische gebeurtenissen kan deze aarden wal rond 1300 zijn opgeworpen en in opdracht van Willem III in 1304 weer zijn geslecht. Op een archeologische vindplaats in de Nieuwezijds Armsteeg, noordelijk van de versterking, is de wal uit de daaropvolgende fase teruggevonden. Deze dateert mogelijk uit het begin van de veertiende eeuw. In ieder geval houdt die wal verband met het moment dat Amsterdam weer definitief stadsrechten kreeg in 1342. Het stedelijk gebied had zich naar het noorden uitgebreid en de nieuwe stadswal verschoof toen mee ter hoogte van de zeedijk aan het einde van de Windmolenstraat, die later Nieuwendijk werd genoemd. Het aardlichaam was hier circa vier meter hoog

en samengesteld uit klei en veen. Bovenop de wal stond een 0,95 meter hoge aarden borstwering met een weergang erachter, die van binnen bekleed was met een palissade van palen en planken.

Poorten en bruggen

De aarden wal had drie ingangen. Deze sloten aan op de regionale hoofdverkeersassen: in het noordwesten aan de Windmolenzijde op de Haarlemmerdijk naar de kuststreek, in het noordoosten aan de Kerkzijde via de Sint-Anthonisdijk naar het Gooiland en Diemen en in het zuidwesten in de Bindwijk via de Amsteldijk naar Amstelland. We kunnen er vanuit gaan dat deze ingangen voorzien waren van poorten maar dit is feitelijk moeilijk te achterhalen op basis van de bestaande historische bronnen. Voor de verkeerscirculatie binnen de stad waren er naast de dam drie bruggen die beide rivieroevers verbonden: de Oudebrug en de Nieuwebrug (in 1365 vermeld, maar waarschijnlijk al eerder gebouwd) over het Damrak ten noorden van de Middeldam en de Lange Brug ter hoogte van het Spui en de Grim in het zuidelijk deel van het Rokin.

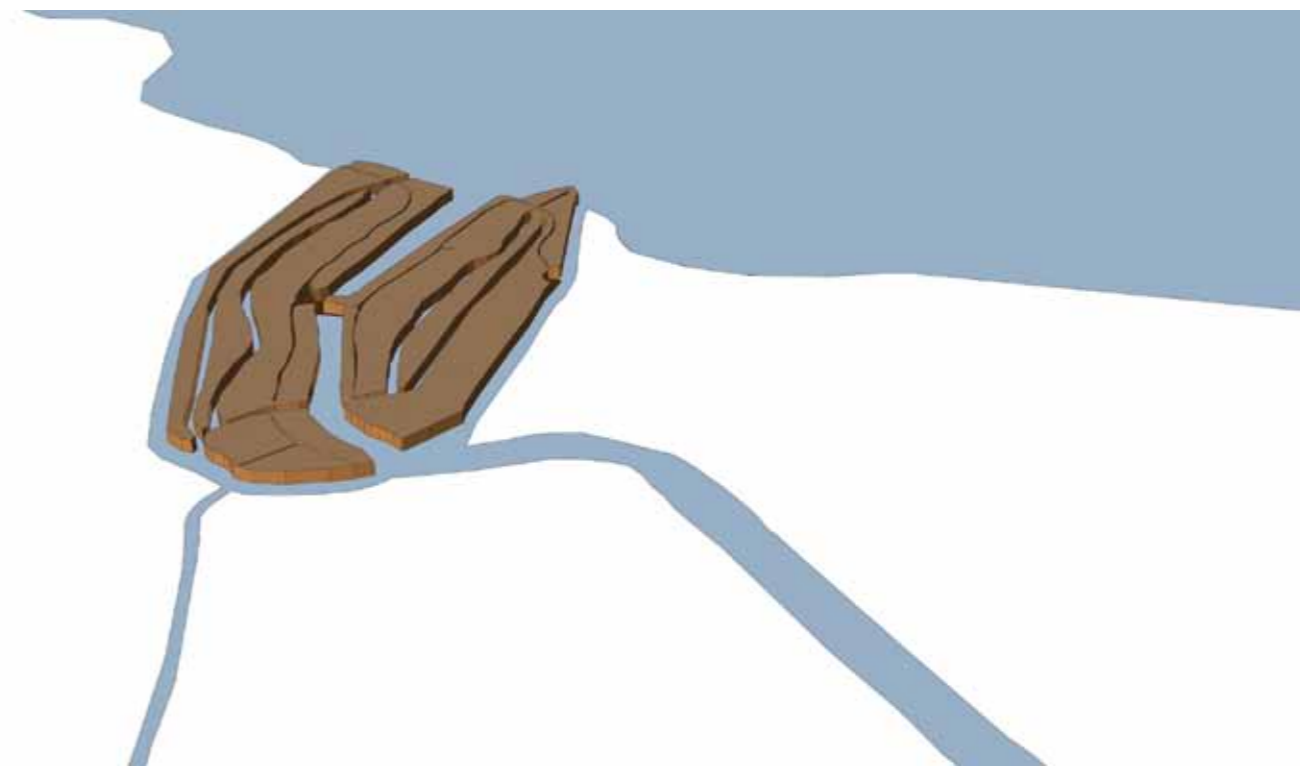
Haven aan het IJ

Grootschalige havenwerken waren gerealiseerd direct aan het toenmalige einde van de Nieuwendijk. Archeologische overblijfselen tonen aan dat deze bestonden uit een kade van massieve balken met een houten verdedigingswerk met pieren waar zeeschepen konden afmeren. Niet alleen het beschutte Damrak, maar ook de zuidwestelijke IJ-oever zelf werd als haven gebruikt. Aan de westoever van het Damrak werd met de eerste dempingswerken begonnen, waarmee de riviermonding werd versmald en er meer ruimte voor wonen en goederenopslag direct aan het water van de haven werd gecreëerd. Woonhuizen en werkplaatsen waren opgetrokken uit een houtskelet met planken wanden, maar ook bakstenen muren kwamen voor. Bakstenen werden ook gebruikt als plint waarop de houtbouw rustte. Er werden simpele funderingen toegepast van planken of stammetjes die direct op de bodem waren opgestapeld of die ondersteund werden door een reeks ingeheidde korte paaltjes. Archeologische opgravingen rond de Oude Kerk gaven aan dat er bij een woonhuis ook duur natuursteen in de plint was verwerkt. Dit was uitzonderlijk voor Amsterdam waar het gebruik van natuursteen pas laat op gang kwam: het kan ook een latere toevoeging zijn van de verbouwing van de kerk rond 1380.

Aardewerk

Het aardewerk dat in de stedelijke huishoudens werd gebruikt veranderde nu ook wezenlijk van samenstelling. De lokaal geproduceerde kogelpotten, die een sterke agrarische associatie hebben, zijn geheel uit beeld verdwenen. Bij de steengoed importen uit het Rijnse Siegburg zien we hardere baksels verschijnen. De grijze drinkkannen worden nu cilindrischer en slanker van vorm. Ook de producten van het Duitse Langerwehe vertonen meer variatie in vorm. Onder de archeologische vondsten komen tal van voorwerpen van roodbakkende klei voor, zoals grote en kleine grappen, kannen, kommen, bakpannen, vuurstolpen en de eerste vetvangsers. Het aardewerk is spaarzaam geglazuurd. De klei was afkomstig uit het zuiden, uit de omgeving van Bergen op Zoom of nog zuidelijker, uit het huidige België. Hoewel er geen ovenafval of misbaksels uit deze periode bekend zijn, is het aannemelijk dat zich een eerste gespecialiseerde pottenbakker in Amsterdam had gevestigd: het was gebruikelijk dat in pottenbakkerijen in Holland geïmporteerde klei werd gebruikt.

3 Amsterdam 1350-1425

totaal stedelijk oppervlak:	92 ha
bebouwd oppervlak:	59 ha
aantal inwoners:	2000 > 5500
aantal inwoners per ha:	93

Achterburgwallen

De stedenbouwkundige groei die in de eerste helft van de veertiende eeuw aanving, kwam na 1350 in een stroomversnelling. De ring van grachten rond de stad werd vergroot met de Oudezijds Achterburgwal (vermeld in 1367) aan de oostkant en de Nieuwezijds Achterburgwal (vermeld in 1388) aan de westkant van de stad. Het lijkt erop dat beide grachten eerder dienden voor verbetering van de waterhuishouding dan dat ze een militair doel hadden, aangezien de oude wal in gebruik bleef. Ook zullen ze niet zijn aangelegd om nieuwe woonruimte te creëren, want daarvoor was de afstand tot de eerder gegraven voorburgwallen te klein. De achterburgwallen zorgden ervoor dat het water van de Amstel beter op het IJ kon worden afgevoerd. De loop van de rivier was vanwege de oeveeraanplempingen in de veertiende eeuw zo versmald, dat telkens bij hoog water wateroverlast ontstond. Rond 1380 werd in het drassige land ten oosten van de stad ook een nieuwe zeedijk aangelegd, de huidige Zeedijk. Het kronkelige verloop ervan duidt erop dat de dijk is aangelegd ter vervanging van een oudere zeedijk die was doorgebroken. Het stadsareaal werd verder vergroot door rond 1380 de Kerkstraat met de Warmoesstraat naar het noorden te verlengen en door minder aantrekkelijke locaties aan de zuidoostkant van de stad, in het natte Gansoord en Grimmenes, bewoonbaar te maken. Dit had alles te maken met de bevolkingsgroei die nu doorzette. De noordwestkant werd nu ook uitgebreid. De zeedijk boven de Windmolenstraat werd vernieuwd en onder de naam Nieuwendijk (eerste vermelding 1382) naar het westen verlengd. Het havenfront aan de kop van de dijk werd gedempt en de IJ-kade aan de westkant van de stad werd naar het noorden verlegd.

Uitbreiding na de stadsbrand van 1421

In 1421 legde een stadsbrand, die zich vanaf de Dam verspreidde, het noordwestelijk deel van de stad grotendeels in de as. Daarna werd de stad weer vergroot aan de oostkant. De Kloveniersburgwal en de Geldersekeade werden gegraven en een groot stuk moerassig, deels buitendijks land ten oosten van de Zeedijk werd bouwrijp gemaakt. Dit gebied viel waarschijnlijk al in 1387 onder stedelijk gezag vanwege een keur van de landsheer hertog Albrecht van Beieren. Aan de westkant werd met het graven van het Singel in 1425 eveneens een strook grond aan de stad toegevoegd. De zuidkant van de stad had een natuurlijke verdedigingslijn met het water van het Spui. Pas toen de stad aan de westzijde was vergroot en de wal langs het Singel naar het zuiden tot aan de Amstel doorliep, was uitbreiding voorbij het Spui mogelijk. Aan de oostzijde van de Amstel had de Grimburgwal dezelfde defensieve functie als het Spui aan de westzijde. De zuidzijde van de stad werd uitgebreid door aan beide zijden van de Amstel een driehoekig stuk moerasland bouwrijp te maken. De nieuwe stedelijke gebieden waren eilanden: die aan de oostkant was omsloten door de Grimburgwal en de latere Kloveniersburgwal, die aan de westkant door het Spui en de Boerenwetering.

Aarden wal en vier poorten

Vergeleken met andere steden mag het uitzonderlijk worden genoemd dat Amsterdam nog geen stenen stadsmuren had, maar nog steeds een aarden omwalling. Bij de stadsuitbreiding van 1425 schoof de wal, die mogelijk nog bij de Voorburgwallen lag, op naar de nieuwe stadsgrens. Hoewel de bouw van een volledig stenen stadsmuur pas in de loop van de vijftiende eeuw op gang zou komen, is het waarschijnlijk dat in deze tijd delen van de omwalling al in steen waren uitgevoerd. Dit geldt zeker voor de stadspoorten. De drie bestaande ingangen bleven gehandhaafd, maar de poorten werden telkens naar de nieuwe stadsgrens verlegd. Elke poort had een dubbelfunctie en beschermde zowel een toegangsweg als een uitwateringsgracht met sluis. Rond 1380 kwam er een nieuwe noordwestelijke poort over de Martelaarsgracht die diende voor de lozing van de Burgwalgrachten aan de westzijde op het IJ. Deze poort, die aansloot op de Haarlemmerdijk, heette eerst Windmolenzijdepoorthuis, maar werd voortaan als Haarlemmerpoort aangeduid. In 1425 zou deze poort opschuiven naar het Singel, waar toen de sluizen naar het IJ kwamen te liggen. Aan de Kalverstraat in het zuiden van de stad stond in de tweede helft van de veertiende eeuw de Bindwijkerpoort over – of net ten zuiden van – de duikersluis (de Osjessluis), waarlangs het Spui op de Amstel uitkwam. Bij de stedenbouwkundige ontwikkeling van dit gebied in het eerste kwart van de vijftiende eeuw werd deze mogelijk houten poort opgeheven en vervangen door een meer zuidelijk gelegen poort op de kruising van het Singel en de Amstel. Deze Regulierspoort komt in 1452 voor het eerst in historische bronnen voor. Er kwam hier aan het Singel nog een nieuwe poort bij: de Heiligewegspoort, die direct toegang bood, vooral voor de vele pelgrims, tot de Kalverstraat ten zuiden van de Bindwijkerpoort, overigens nog zonder brug over de gracht.

Olofspoort en Sint-Anthonispoort

Bij de noordelijke ingang aan het eind van de Warmoesstraat werd rond 1380 over het afwateringskanaal tussen de burgwal en het Damrak de Olofspoort gebouwd. In de jaren tachtig was ook de Zeedijk al aangelegd. De stad kreeg voor het eerst een oostelijke ingang of controlepunt op de plaats van de latere Sint-Anthonispoort (voor het eerst vermeld in 1466), daar waar de Zeedijk en de oostelijke uitvalsweg van de Sint-Anthonisdijk de nieuwe omwalling langs de Kloveniersburgwal en de Geldersekeade sneden. Dit gebeurde zeker na 1421, maar mogelijk al na 1387, het jaar waarin de landsheer de stad een oostelijke uitbreiding toestond. Het feit dat de Olofspoort uit steen werd opgetrokken zou erop kunnen wijzen dat ook andere vroege poortgebouwen in de aarden wal niet van hout maar van steen waren. De verdedigingswerken van het havenfront werden wel in hout uitgevoerd. Rond 1400 was een dubbele rij palen (de Laag) voor de monding van de Amstel aangebracht ter bescherming van de ingang van de binnenhaven van het Damrak en de oever van het IJ, die aan de oostkant een aantal werven herbergde.

De Plaats

De bestaande bebouwing, met name aan de noordwestzijde, groeide steeds verder dicht door een aanzienlijke uitbreiding van het net van straten en stegen haaks op de hoofdstraten. Zo werden de achtererven ontsloten en ontstond meer bouwruimte. Rond 1390 werd een eerste geplande stedenbouwkundige ingreep uitgevoerd om een nieuw plein, de Plaats (onderdeel van de huidige Dam), te creëren ten westen van de Middeldam, waar de vismarkt en de vleeshal waren gesitueerd. Na de sloop van een reeks huizen en een deel van het ziekenhuis (het Oude Gasthuis) aan het zuidelijk uiteinde van de Windmolenstraat werd hier een stadhuis gebouwd met een waag schuin ertegenover aan het Damrak. Bij dit machtscentrum van het bestuur ontstond een stadshart met een markt en een goederenoverslag, een ontmoetingsplaats van handelaren uit Amsterdam en van buiten de stad en buiten de regio. Dit economisch en politiek centrum kreeg ook een officiële kerkelijke functie met de stichting in 1408 van een tweede parochiekerk, de Onze-Lieve-Vrouwekerk, later de Nieuwe Kerk genoemd. Met de bouw ervan werd na 1393 begonnen, gelijktijdig met de (her)inrichting van het stadsplein. Paradoxaal genoeg gingen de uitbreidingen met verlies van gebouwen gepaard. Bij de stadsbrand van 1421, die bijna een derde van de totale stedelijke bebouwing aantastte, werd ook het eerste stadhuis gedeeltelijk vernield en daarna weer opgebouwd en uitgebreid. De meeste schade ontstond bij de overwegend houten huizen.

Stedelijk bestuur van burgemeesters

Met deze stedelijke groei begon de gedaanteverwisseling tot een volwaardige stad. Amsterdam werd een plaats die zich definitief onderscheidde van het omliggende platteland als bestuurlijk, economisch en religieus centrum. Cruciaal voor de bestuurlijke onafhankelijkheid ten opzichte van de graaf van Holland was het privilege dat de toenmalige graaf Albrecht hertog van Beieren in 1400 verleende. Daarmee kon Amsterdam zelf raden aanstellen om de stad te besturen. Deze bestuurders, vanaf 1391 burgemeesters genoemd, kwamen samen met de schout (vertegenwoordiger van de landsheer belast met openbare orde) en schepenen (rechterlijke macht) al voor in de keur van 1300. De burgemeesters zouden tot 1800 het machtigste bestuurscollege van de stad blijven, belast met financiën, keuren (wetten), gilden, openbare werken, kerkbestuur en stedelijke instellingen, zoals de zorg voor armen, wezen en ouden van dagen. De stadsbestuurders hadden sterke onderlinge familiebanden. Dat slechts een klein aantal voorname families aan het stadsbestuur deelnamen, was het eerste teken van de vorming van een politieke elite, die zich in de vijftiende eeuw zou doorzetten. De stad was inmiddels zo in politiek aanzien gestegen dat deelname aan het stadsbestuur een aantrekkelijk voorrecht was geworden.

Amsterdam Bourgondisch

Het graafschap Holland, waar de stad deel van uitmaakte, verkeerde in de tweede helft van de veertiende eeuw in een turbulente periode. Machtsopvolgingen wisselden elkaar in hoog tempo af en gingen gepaard met een reeks van conflicten. In Holland ontstond een diepe politieke en sociale rivaliteit tussen de Kabeljauwen (aanvankelijk opstandige steden, later behorend tot de gevestigde orde) en de Hoeken (bestaande uit conservatieve edelen). Deze rivaliserende partijen zouden tot het einde van de vijftiende eeuw tegenover elkaar staan en ook in de Amsterdamse bestuurlijke elite voor politieke verdeeldheid zorgen. Vervolgens brak er rond 1404, aan het einde van de regering van hertog Albrecht van Beieren als landsheer van Holland, een instabiele periode aan. Hertog Filip van Bourgondië nam in 1425 voorlopig het regentschap van Amsterdam over en vanaf 1433 hoorde Amsterdam definitief bij het Bourgondische Rijk. De Bourgondische hertogen streefden naar grotere staatkundige eenheid door inlijving van Holland en Zeeland bij andere middeleeuwse vorstendommen. Amsterdam had daar profijt van aangezien daardoor de handel flink kon groeien.

Oostzeevaart

In deze periode werd de havenstad met zijn actieve economische politiek duidelijk meer dan een lokale of regionale marktplaats. De soorten handelsgoederen die Amsterdamse schippers vervoerden veranderden. Het aandeel aan buitenlandse handelswaar groeide aanzienlijk. Amsterdamse kooplieden verwierven zich een plaats in de lucratieve vaart naar Noord-Duitsland en de Oostzee met ladingen zout en wijn uit Frankrijk en laken en haring uit eigen streken. Vanaf 1400 ontstonden er in Amsterdam twee bedrijfstakken met een aanzienlijke export: de zeep- en oliefabricage en de lakenproductie. De stedelijke zeepziederijen, die in de vijftiende eeuw vooral aan het Damrak en de Warmoesstraat ontstonden, lieten hun grondstoffen (vlas- en hennepzaad, vet, potas) uit het Oostzeegebied en Scandinavië overkomen. Laken kwam aanvankelijk uit Vlaanderen, maar eigen laken werd een steeds belangrijker exportproduct.

Laken, bier en schepen

De lakenindustrie groeide uit tot een van de belangrijkste nijverheidstakken van de stad, waarin een groot deel van de beroepsbevolking emplooi had. Aanvankelijk werden productie en verkoop georganiseerd door ambachtelijke kleinbedrijven, verenigd in een gilde. In de tweede helft van de veertiende eeuw vond een schaalvergroting plaats en ontstond er een aparte sector van grootbedrijven die op de export waren gericht. In deze 'draperieën', geleid door een koopman, werd buitenlandse (met name Engelse) wol verwerkt tot hoogwaardige lakense stoffen. Daarbij werden zowel thuiswerkers als zelfstandige ambachtslieden ingezet. Het stadsbestuur bemoeide zich actief met deze bedrijfstak, die onder streng toezicht stond van stedelijke controleurs. Een ander belangrijk product was bier, maar de Amsterdamse brouwerijen waren op lokale afzet gericht en niet zozeer op export. Ten slotte nam ook de scheepsbouw industriële vormen aan. Er kwam een scheepswerfgebied langs het IJ buiten de Olofspoort. In de onbebouwde gebieden aan de oostkant van de stad werden meerdere lijnbanen opgericht. Aan het einde van de veertiende eeuw verlegden de scheepsbouw en brandgevaarlijke industrieën zich verder oostwaarts van de Zeedijk en later de Gelderse kade in de richting van de natuurlijke inham (Oude Waal) die zich in de twaalfde eeuw langs het IJ had gevormd. Hier ontstond een industriegebied, de Lastage, waar zich in 1404 de eerste bewoners en scheepsbouwers vestigden.

Gilden

Kenmerkend voor de nijverheidsontwikkeling was de toenemende ambachtelijke differentiatie onder de beroepsbevolking. In de stedelijke regelgeving wordt melding gemaakt van beroepen, die zijn ondergebracht in verschillende sectoren: metaalbewerking met de beroepen smid, messenmaker, kruisboogmaker en goudsmid; leerbewerking met de beroepen schoenmaker, stillengangmaker (houten schoeisel), tassenmaker, beurzenmaker en gordelmaker; houtsector met draaier en kuiper; bouwsector met timmerman, dekker, metselaar, schilder en houtzager; textielsector met snijder, wever, voller, spinster, kamster, verver en scheerder; industriële sector met touwmaker, olieslager en molenaar; voedselvoorziening met bakker, brouwer, slager, viskoper en waard; dienstverlenende sector met barbier en drager; handel met koopman, schipper en kramer. De meeste van deze beroepen waren verenigd in aparte gilden. Zoals de ambachtelijke sector via gilden was gereguleerd, waren er voor de militaire stedelijke zaken soortgelijke genootschappen. In schuttersgilden waren gewapende burgers verenigd, die belast waren met de verdediging van de stad. In 1413 was dat het Sint-Joris voetbooggilde. Kort daarna werden het handbooggilde van Sint Sebastiaan en een tweede Sint-Jorisgilde opgericht.

Economische elite

Met de explosieve economische groei tekende zich ook duidelijk een groep van welgestelden onder de burgers af. Deze economische elite kwam niet voort uit de groeiende groep nieuwkomers van buiten die als gevolg van de toenemende handelscontacten

naar de stad waren gekomen, maar had sterke wortels in het Amsterdamse. De kooplieden en producenten, van laken bijvoorbeeld, waren voor het grootste deel ook grondbezitters, in of buiten de stad, behorend tot families die in de eeuw daarvoor nog hun inkomen verwierven in de agrarische sector.

Tweede parochiekerk Nieuwe Kerk

Het opvallendst waren de ontwikkelingen op religieus gebied, die in alle opzichten een stempel op de stad drukten. De burgers en de politieke elite kregen meer directe betrokkenheid bij de parochiekerk. De kerk werd van de hele stad en er werd zowel door geestelijken als door het stadsbestuur gezocht naar nieuwe manieren van collectieve geloofsbeleving. Aan de Oude Zijde leidde dat tot veranderingen binnen de bestaande parochiestructuur van de Oude Kerk. De oude zaalkerk werd rond 1370 voorzien van een veelzijdig gesloten koor en in de jaren 1380 werd de basiliek driemaal zo groot en verbouwd tot een driebeukige kerk. Het stadsbestuur nam het voortouw bij de stichting van een tweede parochiekerk, de Nieuwe Kerk, op de westoever van de stad. En dat was uitzonderlijk, want in middeleeuws Holland was het zeldzaam dat er in één stad twee parochiekerken waren. De bisschop gaf in 1408 toestemming voor de parochiesplitsing en de kerkstichting. In 1409 waren het koor en kerkhof ingericht, in de jaren dertig werd het schip naar het westen verlengd en daarna zijn de koorkapellen aan de oostzijde voltooid. Het werd de kerk van de nieuwe gilden van de handels- en industriestad, middenin het bestuurlijk en economisch centrum van de stad.

Religieuze broederschappen

Terwijl de politieke elite met de oprichting van de Nieuwe Kerk uiting gaf aan haar vroomheid en stedelijke trots, zo zochten ook de burgers naar eigen wegen voor een individuele beleving van spiritualiteit. De beweging van de Moderne Devotie, die aanzette tot vroomheid, harmonie en naastenliefde, zorgde voor nieuwe ontwikkelingen in de Amsterdamse samenleving. Zoals ambachtsgilden en schuttersgilden als verenigingen op het economische en militaire vlak fungeerden, werden er religieuze broederschappen opgericht voor gezamenlijke geloofsbeleving en onderlinge sociale controle. Burgers konden actief deelnemen aan deze broederschappen of ze steunen met schenkingen. De leden richtten altaren in en gebruikten vooral de kapellen aan de westkant van de rivier, de kapel ter Heilige Stede en de Onze-Lieve-Vrouwekapel, die als wijkkapellen een concurrent werden van de beide parochiekerken. De toegenomen welvaart droeg er aan bij dat het aantal van deze kerkelijke instellingen sterk steeg, van vijf in 1350 tot zes of zeven rond 1390, hetgeen relatief veel is gemeten naar de toenmalige bevolkingsomvang van Amsterdam.

Gasthuizen

Uit de broederschappen kwam een typisch middeleeuwse liefdadigheidsinstelling voort, het gasthuis. Dat was belast met de zorg voor de arme medemens: burgers, pelgrims en passanten. Het eerste gasthuis – het Heilige-Geestgasthuis, later het Oude Gasthuis of Elisabethgasthuis met een gelijknamige kapel –, stond in het midden van de veertiende eeuw op de plaats van het latere stadhuis. In korte tijd kwamen er vier bij. In 1395 was dat het Sint-Pietersgasthuis. Hiervoor was in 1383 de basis gelegd met de bouw van de Sint-Pieterskapel in Gansoord, oorspronkelijk een gildekapel voor de viskopers en vleeshouwers, maar daarna een gasthuiskapel. Ook het nieuwe Onze-Lieve-Vrouwegasthuis uit 1413-1420 en het Heilige Sacramentsgasthuis uit 1422 vonden hun oorsprong in een wijkkapel, namelijk de Onze-Lieve-Vrouwekapel en de kapel ter Heilige Stede. Speciaal voor besmettelijke zieken als leprozen was (in 1410 of eerder) het lazaret van het Sint-Jorishof buiten de Binderwijkerpoort ingericht. Ook buiten de stad, langs de oostelijke uitvalsweg over de Sint-Athonisdijk, stond in 1402 het Sint-Nicolaasgasthuis. Dit diende echter hoofdzakelijk als proveniershuis: hier ontvingen hulpbehoevenden tegen geringe betaling of het verrichten van diensten, kost en inwoning.

Eerste drie kloosters

Ten slotte is ook de groei van het aantal stadskloosters een duidelijke graadmeter voor de godsdienstige bloei. Deze ontwikkeling begon met semireligieuze leefgemeenschappen waar vrouwen als in een klooster samenleefden zonder dat ze de godsdienstige gelofte van nonnen behoefden af te leggen. Rond 1346 was er sprake van een huis aan het Spui voor vrome vrouwen, Begijnen, en bijna 43 jaar later was dit uitgegroeid tot een hof, het Begijnhof. Tussen 1385 en 1389 ontwikkelde een aantal Amsterdamse geestelijken onder leiding van priester Gijsbert Dou – een van de actiefste lokale voorvechters van de Moderne Devotie – initiatieven voor nog meer van dergelijke zuster gemeenschappen in het zuidoostelijke stadsgebied, rond de Grim. Hierop volgden de eerste drie prestigieuze reguliere kloosterstichtingen die met steun van de politieke en economische elite tot stand kwamen. Aan het zuidelijk uiteinde van de Kloveniersburgwal kwam rond 1393 het kanunnikessen (vrouwen)klooster Sint-Mariënveld ten Nieuwenlichte (het Oude Nonnenklooster) en verder twee mannenkloosters buiten de stad. Het Kartuizerklooster Sint-Andries-ter-Zaliger-Haven werd met een schenking van de landsheer graaf van Holland in 1392 opgericht in het platteland buiten de Haarlemmerpoort langs de Haarlemmerdijk. In 1394 volgde het kanunniken Regulierenklooster. Dit werd gesticht aan de zuidpunt van de stad, net onder de bocht van de Amstel.

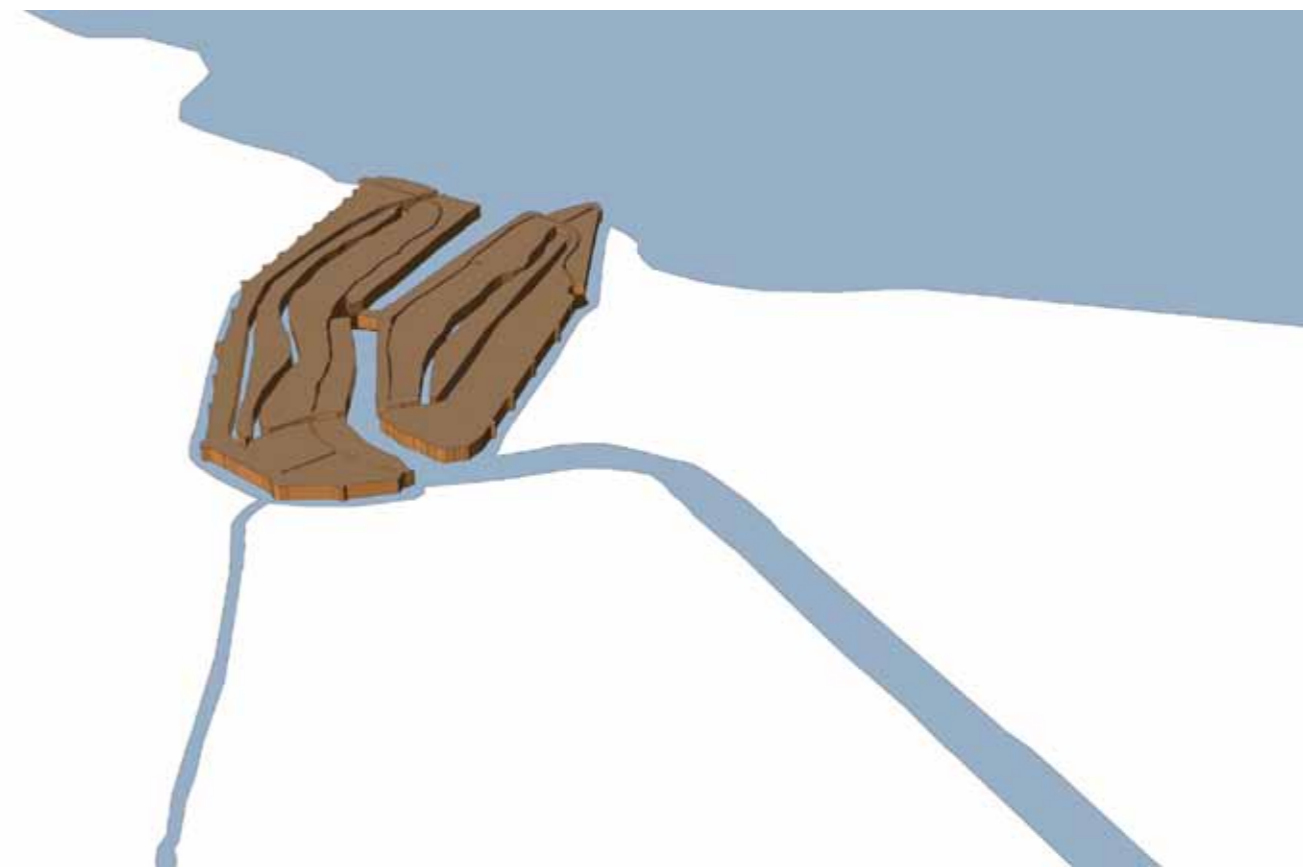
Nog twaalf kloosters

Tussen 1393 en 1425 deed zich een tweede golf van stichtingen voor, ditmaal elf zusterhuizen en een broederhuis. Deze conventen en kloosters kwamen voort uit de door burgers opgerichte leefgemeenschappen waar hoofdzakelijk vrouwen een religieus leven konden leiden zonder de drie formele kloostergeloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid. Sommigen daarvan ontwikkelden zich tot meer reguliere conventen en kloosters van de Franciscaner Orde. Ze lagen, met uitzondering van het Sint Luciënconvent op de Nieuwezijds Voorburgwal (1414), in de nieuwe stedelijke gebieden die vanaf 1380 aan de (zuid)oostkant beschikbaar kwamen: Sint-Claraconvent (1397), Sint-Agnesklooster (1397), Sint-Dionisius- of Nieuwe Nonnenklooster (1403), Sint-Margarethaconvent (1406), Sint-Paulusbroedersklooster (1409), Sint-Ceciliënklooster (1411), Sint-Maria Magdalenaklooster (1411), Sint-Catrijnenklooster (1412), Sint-Mariaconvent (1417), Sint-Ursula- of Elf Duizend Maagdenconvent (1419) en Sint-Barabaraconvent (1425). De gemeenschappen bestonden aanvankelijk uit niet meer dan een gewoon woonhuis, maar langzamerhand groeiden ze uit tot volledige kloostercomplexen met een kapel, een slaap- en eetzaal en vaak een eigen bakkerij, groente- en kruidentuin en stallen voor vee.

Aardewerk

In de productie van het (lokale en regionale) roodbakkend aardewerk tekenden zich nu grote typologische veranderingen af. Er kwamen nieuwe producten, zoals borden, altijd voorzien van slibversieringen, en olielampjes. Bij de grappen en bakpannen nam de variatie in vorm toe, waarbij sommige voorwerpen zowel aan de binnen- als de buitenzijde volledig werden geglazuurd, vaak voorzien van slibdecoratie. In Amsterdam was nu ook een pottenbakker werkzaam die al deze artikelen van roodbakkend aardewerk produceerde. Vondsten van misbaksels en ovenafval uit een aanplempingslaag, waarmee de haven aan de kop van de Nieuwendijk werd gedempt, leveren hiervoor een concreet archeologisch bewijs. Dit doet vermoeden dat ook in de voorgaande periode(n) al aardewerk lokaal in Amsterdam werd vervaardigd. Ook de steengoed importproducten vertoonden meer vormvariatie, bijvoorbeeld bij kannen uit de elkaar beconcurrerende productiecentra van Siegburg en Langerwehe. Aan het einde van deze periode nam het aantal geïmporteerde voorwerpen uit Aken toe.

4 Amsterdam 1425-1500

totaal stedelijk oppervlak:	92 ha
bewoond oppervlak:	62 ha
aantal inwoners:	5500 > 10.000
aantal inwoners per ha:	161

Stenen stadsmuur

Het stedelijk gebied breidde zich tussen 1425 en 1500 niet uit, maar Amsterdam kreeg wel definitief stedelijke allure. Stedenbouwkundig misschien wel het meest ingrijpend was de bouw van een stenen stadsmuur. Amsterdam had daar vergeleken met veel andere (Hollandse) steden lang mee gewacht en had voor de verdediging met een aarden omwalling volstaan. Ook de aanleg van de drie nieuwe verdedigingsgrachten het Singel, de Kloveniersburgwal en de Geldersekafe rond 1420 vormde geen aanleiding om die te vervangen. Het initiatief voor de nieuwe stadsmuur kwam van de Bourgondische vorsten die vanaf 1433 zeggenschap over Amsterdam kregen. Gedreven door hun machtspolitiek wensten zij een adequate verdediging tegen aanvallen van rivaliserende vorstendommen, waaronder die van Utrecht en Gelderland. De Habsburgse keizer Maximiliaan I van het Bourgondisch vorstendom gaf bij zijn bezoek aan de stad in 1481 opdracht tot de voltooiing van de stenen muur met poorten. In 1482 werd begonnen met de bouw. Het stadsbestuur verplichtte burgers en ambachtslieden tot deelname aan de uitvoering. Zij konden zich aan deze tewerkstelling onttrekken door materiaal of geld te schenken aan het project.

Vijf poorten en een haven in de Oude Waal

Rond 1490 was de stad langs het Singel en de Kloveniersburgwal/Geldersekade geheel omringd met een vijf à zes meter hoge stenen muur met bijna twintig halfronde verdedigingstorens. De Lastage, het gebied langs de Oude Waal aan de oostkant van de stad, waar werkplaatsen en scheepsbouwfaciliteiten waren ondergebracht, was hiermee buiten de stadsgrens komen te liggen. De stad werd aan de havenzijde niet door een stenen muur omgeven, maar werd beschermd met een houten verdedigingswerk in het water, bestaande uit een dubbele rij houten palen (de Laag) die zich over een lengte van 600 meter uitstrekte tot aan de Oude Waal. De palenrij was voorzien van enkele bewaakte doorgangen. Met de stenen muur werden ook de stadspoorten aangepast. De Sint-Anthonispoort werd in 1488 of eerder voorzien van een stenen voorpoort. Deze nieuwe poort verving definitief de Olofspoort als (noord)oostelijke toegang via de zeedijk. De Olofspoort bleef nog in gebruik als gevangenis tot de afbraak ervan in 1618. De rol van de Bindwijkerpoort als zuidelijke ingang was omstreeks 1425 overgenomen door de Regulierspoort, die rond 1485 ook werd versteend, evenals de nieuwe Haarlemmerpoort over het Singel. Naast de drie hoofdpoorten en de kleinere Heiligewegspoort, kwam er nog een bij aan de westkant: de Korsjespoort over het Singel ter hoogte van de Dam. De bewaking van de muur was in handen van de schuttersgilden, die ieder een deel van het verdedigingswerk kregen toegewezen.

Verstening en verdichting

Het afsluiten van het stedelijk gebied met een muur leidde tot een nog verdere verdichting van de bebouwing van woonhuizen en werkplaatsen. Vooral aan de westzijde van de stad werden de diepe achtererven aan zijstraten en stegen verder volgezet. De bevolking verdubbelde dan ook bijna. In 1452 zorgde een tweede grote stadsbrand opnieuw voor aanzienlijke verwoestingen, ditmaal aan weerszijden van de rivier, vanaf de beide parochiekerken naar het zuiden. Ook de talrijke kloosters die kort voor de brand aan de oostkant van de stad waren gesticht, werden flink beschadigd, maar ook even zo snel weer opgebouwd. Ook het stadhuis ging in vlammen op en werd weer opnieuw opgetrokken, nu met toren en rechtszaal. Vanwege de stadsbrand golden er voortaan strengere bouwregels. De zijmuren van huizen moesten uit baksteen worden opgetrokken en rieten daken waren verboden. Ondanks de verordeningen van het stadsbestuur verliep de verstening van de stad minder snel dan gewenst. Het zou nog bijna een kleine eeuw duren voordat het bouwen met hout werkelijk was teruggedrongen. Het aantal woningen in de stad werd uitgebreid door hoger te bouwen en de hout-skeletten van bestaande huizen van verdiepingen te voorzien. Funderingen bestonden deels uit korte stammetjes die meer draagkracht hadden, maar ook nog uit simpele constructies van liggende balken. Er bleven nog genoeg binnenerven over waar het huisafval en de inhoud van latrines konden worden gestort. Daarnaast werden de vele grachten gebruikt voor het dumpen van afval. De bouwverdichting vereiste ook maatregelen voor het herinrichten van de openbare ruimte. Op het centrale marktplein de Plaats bijvoorbeeld, werden tegen het eind van de vijftiende eeuw tal van markten verplaatst vanwege vervuiling of drukte, waaronder veemarkten en later ook pottenbakkers-, melk- en fruitmarkten. De Middeldam ten oosten ervan werd toen ook opnieuw ingericht. De beide sluisen tussen Damrak en Rokin werden overkluisd, zodat er een grote plein ontstond voor de drukke vismarkt.

Uitbreiding bestuurlijk apparaat

De collectieve aanpak bij het stadsmuurproject illustreert de groeiende bemoeienis van het bestuur met het dagelijks leven in de stad. De stad werd drukker en de burgerlijke samenleving werd complexer en meer geformaliseerd. Dit leidde tot verdere regulering van het openbare leven en het bestuur. Na het midden van de vijftiende eeuw hadden de Bourgondische stadsheren de verkiezingen van schepenen (rechters) en burgemeesters zo geregeld dat ze werden benoemd vanuit een vast college van 24 bestuurders. Daarmee kwam een einde aan een bestuur met telkens wisselende kandidaten. Ordehandhaving, juridische zaken en bestuurlijke kwesties werden geschei-

den afgehandeld, maar bij belangrijke aangelegenheden traden schout, schepenen en burgemeesters gezamenlijk op, zoals in het geval van de bouwverordeningen na de stadsbrand van 1452. Het bestuurlijke apparaat werd veelzijdiger en professioneler. De burgemeesters breidden hun taken uit en delegerden werk aan functionarissen, bijvoorbeeld ten aanzien van financieel beheer (tresoriers), belastingen (excijnsmeesters) en wezenzorg (weesmeesters). Het bestuurlijk gezag hield toezicht op de kerkelijke instellingen, de gasthuizen, de gilden en de openbare werken. Zo groeide het besef van een politieke bovenlaag. Het lidmaatschap van het stadsbestuur rouleerde vanaf 1477 officieel binnen een beperkte groep van de rijkste en machtigste families. De stadsbestuurders werden zich bewust van hun gesegregeerde positie ten opzichte van de burgers. Nu was de vorming van het stadspatriciaat van regenten een feit. Dit zou in de volgende eeuwen de bestuurlijke macht vertegenwoordigen.

De voornaamste Hollandse handelsstad

Vanaf het derde kwart van de vijftiende eeuw groeide de Amsterdamse economie op alle fronten. Daar zag het in de jaren dertig nog niet naar uit toen de lakenproductie en -handel sterk achteruitliepen vanwege Engelse concurrentie en stagnatie in de aanvoer van Engelse wol. De afzet van het Amsterdamse laken breidde zich nu uit van de Oostzee naar Midden- en Zuid-Duitsland. Ook de visserij, zoutvaart en graanhandel namen in omvang toe. Amsterdam profiteerde van verschuivingen in het Europese handelsverkeer en klom op tot de voornaamste Hollandse handelsstad in het Oostzeegebied. De Amsterdamse haven werd het knooppunt voor de handelaren en schippers met Baltische producten (graan), terwijl Antwerpen de handelsstad werd voor hoogwaardige goederen zoals Engels laken, Portugese specerijen en Centraal-Europees zilver. De Amsterdamse scheepvaart bleef aan het einde van de vijftiende eeuw groeien ondanks het economisch reces in Holland vanwege interne strijd, buitenlandse oorlogen en sociale onrust.

21 kloosters

De explosieve groei van het aantal kloosters liep langzamerhand ten einde. Er kwamen er in deze periode nog zes bij: Sint-Geertruidenklooster (1432), Cellebroedersklooster (1440), Sint Maria-Magdalenenklooster in Bethanieën (1462), Minderbroedersklooster (1462), Cellezustersklooster (1475) en het Clarissenklooster (1494). De stichting van dat laatste klooster leidde tot een conflict met het stadsbestuur, want dat vond het gebruik van de grond door het klooster in de drukke stad en de privileges van de kloosterlingen ongewenst. Uiteindelijk werd pas in 1513 een compromis bereikt, waarna verdere uitbreidingen van de kloosters waren uitgesloten. In totaal telde de stad nu 21 kloostercomplexen, waarvan twee buiten de stadsmuur. De meeste (zestien) stonden in het oostelijk deel van de stad, waar ze bijna twintig procent van het nieuwe stedelijk gebied in beslag namen. De westzijde was al meer verstedelijkt en dichtgegroeid, met minder ruimte voor kloostercomplexen: behalve het veertiende-eeuwse Begijnhof waren er hier maar drie. De meeste kloosters hadden onderhand een andere rol in het stedelijk leven gekregen dan in de periode daarvoor. Ze dienden niet meer de devotie, maar eerder de status en de zakelijke ambities van de elite. Het Cellebroedersklooster behield, evenals dat van de cellezusters en minderbroeders, zijn uitgesproken sociale functie, gericht op de verzorging van zieken en vooral pestlijders. Het lag dan ook dicht naast het Sint-Pietersgasthuis, een van de stedelijke ziekenhuizen.

Kapellen en gasthuizen

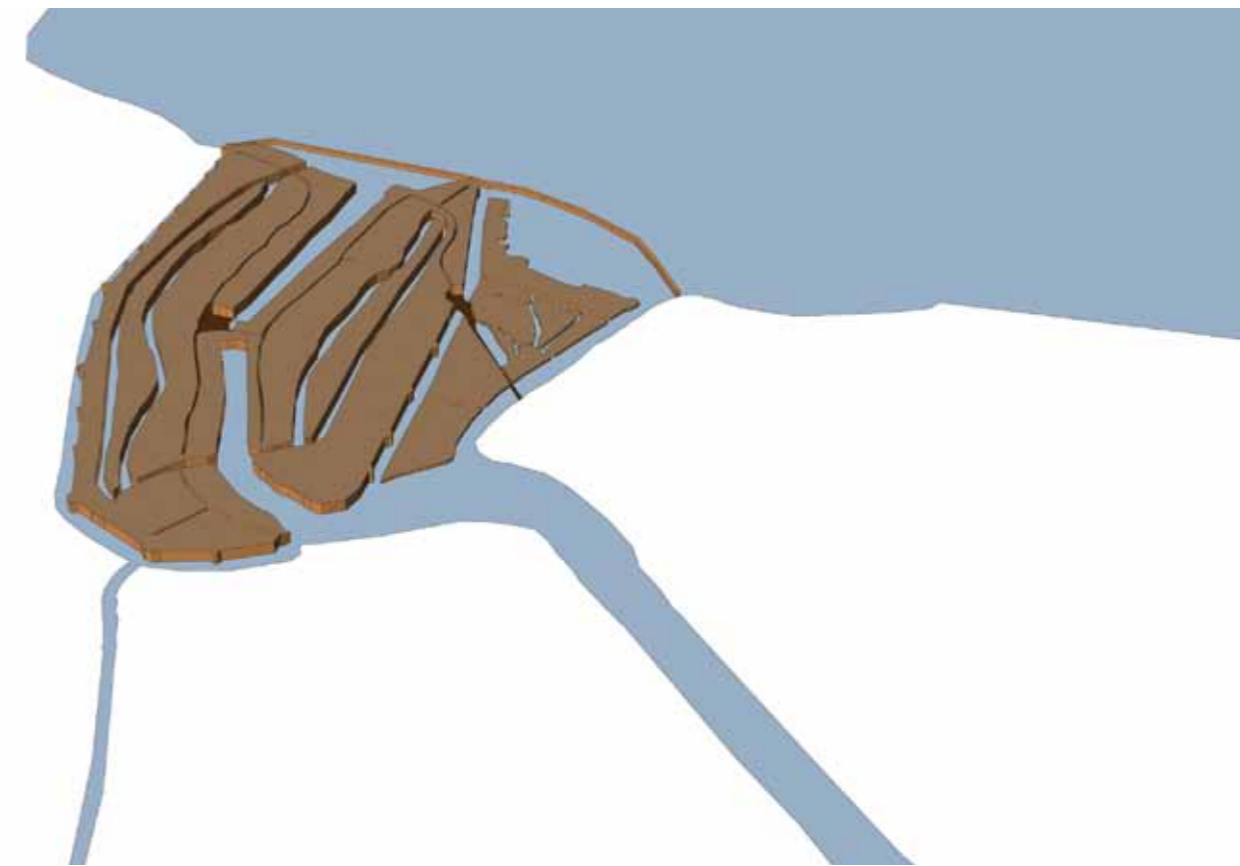
Godsdienst was nu verknoopt met wereldlijke en commerciële belangen en stond niet meer voor het collectieve geestelijke ideaal zoals daarvoor. Toch waren er onder de burgers ook nu nog uitingen van spiritualiteit. In 1435 leidde de oprichting van een nieuw religieus netwerk van het broederschap Sint-Jacob tot de bouw van een kapel aan de kop van de Nieuwendijk. Deze Sint-Jacobskapel voor pelgrims naar Santiago de Compostela diende ook als een havenkapel, zoals daarvoor de Onze-

Lieve-Vrouwekapel. In het midden van de vijftiende eeuw kreeg deze kapel met de Sint-Olofskapel een tegenhanger aan de overzijde van de rivier naast de gelijknamige poort. De Sint-Olofskapel werd rond 1490-1500 voor het prestigieuze gilde van de pelgrimage naar het Heilige Land uitgebreid met de Jeruzalemskapel. De Oude Kerk werd uitgebreid met twee grote kapellen voor de schuttersgilden van Sint Joris (1491) en Sint Sebastiaan (1462). De oudere zelfstandige kapellen buiten de Nieuwe en de Oude Kerk gingen vanwege gebrek aan donaties op in de gasthuizen. Alleen de kapel ter Heilige Stede bleef bestaan vanwege de aantrekkingskracht die deze op pelgrims uitoefende als locatie van de door Rome gestimuleerde sacramentsverering. Nadat het Oude Gasthuis in 1492 was samengevoegd met het Sint-Pietersgasthuis in Gansoord, telde de stad aan het eind van de vijftiende eeuw vijf gasthuizen. Het leprozenlazaret van het Sint-Jorishof is na 1485 overgebracht naar het Sint-Nicolaasgasthuis buiten de Sint-Anthonispoort, waar leprozen, geesteszieken en andere hulpbehoevenden verzorging kregen.

Aardewerk

De productie van het roodbakkend huishoudelijk aardewerk door de plaatselijke pottenbakkers bleef stabiel, op kleine typologische verschillen bij borden, bakpannen en grapen na. Wel deden zich in de aanvoer van het Rijnse steengoed aanzienlijke verschuivingen voor. De import uit Siegburg nam af, terwijl er meer producten uit Aken in Amsterdam verschenen. Ook kwam voor het eerst aardewerk van mediterrane herkomst in de stad voor. Het gaat nog om kleine aantallen, zoals uit enkele schaarse archeologische vondsten blijkt, waaronder majolica uit Spanje, een Italiaanse albarello en een kom uit het Toscaanse Montelupo.

5 Amsterdam 1500-1575

totaal stedelijk oppervlak:	120 ha
bewoond oppervlak:	84 ha
aantal inwoners:	10.000 > 30.000
aantal inwoners per ha:	357

Middeleeuwse stad overvol

Amsterdam was in de zestiende eeuw een volgroeide middeleeuwse stad, omgeven door een stenen muur met halfronde torens, vol kloosters en met een haven waar het drukker was dan ooit tevoren. Een stad ook die op de vooravond van de overgang van de middeleeuwse wereld naar die van de renaissance, een periode van politieke, religieuze en economische veranderingen tegemoet trad. Amsterdam was de grootste stad van Holland geworden en barstte in deze periode, waarin het aantal inwoners verdriedvoudigde, bijna letterlijk uit z'n voegen. Binnen de stadsmuur werd naarstig aan nieuwe woonruimte gewerkt, vooral door de laatste binnenterreinen vol te bouwen. Zo verdubbelde het aantal huizen in een kleine vijftig jaar rond het midden van de eeuw van 2500 naar 5500. Het overvolle stedelijke gebied bestond uit een wirwar van stegen en smalle doorgangen. Toch was de stad niet helemaal volgebouwd. Vooral aan de oostzijde waren open ruimten met tuinen binnen de vele kloosterterreinen daar. Veel hadden de gewone burgers hier niet aan, want deze oases van groen en rust waren omgeven door muren en niet zomaar toegankelijk. Het stadsbestuur stond kritisch tegenover het aanmerkelijke beslag dat de 19 kloosters op de ruimte binnen de muren legden en er kwam een verbod op verdere uitbreidingen van kerkelijk bezit.

Stedelijke herinrichting

Om ruimte te winnen in de overvolle stad werd de openbare ruimte op tal van plaatsen heringericht. Vanwege de nieuwe poorten in de stenen ommuring konden enkele oude poortgebouwen worden opgeheven: de oude Haarlemmerpoort aan het eind van de Nieuwendijk werd in 1506 afgebroken en de Bindwijkerpoort in 1526. De kade van het Damrak werd verbreed zodat de huizenrij kon worden uitgebreid. De herindeling van openbare markten die aan het eind van de vijftiende eeuw was gestart, werd nu voortgezet. Vooral op de Plaats (de Dam), het marktplein bij de dam, werden in de jaren twintig en dertig nog herhaaldelijk nieuwe marktvoorschriften doorgevoerd. Door de aankoop en sloop van huizen werd het plein verscheidene malen vergroot en in 1565 kwam een nieuw waaggebouw naast het stadhuis gereed. De woonverdichting vereiste ook andere vormen van afvalverwerking en huisinrichting. Het vuil werd regelmatig opgehaald om overlast tegen te gaan. Het werd nu gebruikelijk om woningen te voorzien van een aparte latrine met een ingegraven put op het achtererf. Het eerste voorschrift daarvoor werd in 1528 uitgevaardigd en tegen het eind van de zestiende eeuw was een dergelijke beerput een vast onderdeel van het stedelijke woonhuis.

Buitenmuurs

Vanwege de krapte in de stad zochten de burgers nu ook naar woningen en werkplaatsen buiten de stadsmuren. Officieel was het om militaire redenen verboden om buiten de muur te bouwen aangezien het schootsveld vrij moest blijven. Toch waren hier omstreeks 1550 al circa 200 woningen opgericht, pakhuizen, molens en andere ambachtelijke installaties niet meegerekend. Deze stonden langs uitvalswegen zoals de Sint-Anthonisdijk en de Haarlemmerdijk, maar vooral aan de IJ-oever ten oosten van de Geldersekaade, in de Lastage. Dit industriegebied aan de Oude Waal was met de aanleg van de stenen stadsmuur buiten de stad gesloten. De Lastage floreerde als een maritiem bedrijfsterrin en breidde zich razendsnel uit. Hier werden schepen geladen en gelost, werden goederen opgeslagen, er lagen vooral veel scheepswerven met aanverwante installaties zoals lijnbanen, hout- en teertuinen. De haven met de palenrij van de Laag was nu ruim 1,2 kilometer lang en strekte zich uit tussen de Haarlemmerpoort en de Montelbaanstoren. Deze nieuwe infrastructuur kon ontstaan dankzij de investeringen van kooplieden en schippers die tot de groeiende groep welgestelden van de stad behoorden.

Oostvaart en westvaart

Amsterdam was een van de voornaamste Europese havensteden, met een uitgebreide handelsvloot en een groot aanbod van arbeidskrachten. In de eerste helft van de zestiende eeuw was de haven het schakelpunt geworden voor aanvoer en vervolgens doorvoer van producten via de Oostvaart uit de Oostzee (graan, hout) en via de Westvaart uit Frankrijk, Spanje en Portugal (wijn, zout). Amsterdam profiteerde van de geweldige uitbreiding van de haringvloot in de noordelijke regio van Holland als haven voor het bewerken (kaken, zouten) en verschepen van de vis. Ook in het transport van en de handel in textielproducten behield Amsterdam een sterke positie. Wel deden zich in deze sector een paar belangrijke veranderingen voor. Na reorganisatie van de lakennijverheid, die ervoor zorgde dat naast Engelse ook goedkopere Spaanse wol in de Amsterdamse stoffen werd verwekt, verlegde de aandacht zich in de tweede helft van de eeuw naar de productie van linnen. De Amsterdamse lakenproducenten legden zich in diezelfde tijd toe op de afwerking en veredeling (verven, scheren, persen) van wollen stoffen, zowel zelf geproduceerde als geïmporteerde lakens. Met dit duurder en hoogwaardiger textiel verwierf Amsterdam nieuwe afzetmarkten op het Iberisch schiereiland en in het gebied rond de Oostzee en langzamerhand werd ook de rol van Antwerpen als doorvoerhaven van Engels laken overgenomen.

Karel V en Philips II

De toename van de handel werd versterkt door een algemene langetermijntendens waarbij het zwaartepunt van de economie verschoof van de Zuidelijke Nederlanden

naar het noorden. Antwerpen was van oudsher de voornaamste havenstad waar de handel van dure importproducten, zoals exotisch textiel, suiker, specerijen en andere luxegoederen uit de Spaanse en Portugese handelsgebieden in Afrika en Azië, zich concentreerde. Na 1550 vond Amsterdam gaandeweg economisch meer aansluiting bij Antwerpen. De Zuidelijke Nederlanden en de Noordelijke Nederlanden vielen sinds 1515 onder één heerser, Karel V, keizer van Duitsland en koning van Spanje, met Brussel als bestuurszetel. Zijn dochter Margaretha van Parma was landvoogdes en had daarmee het gezag over Amsterdam. In 1555 nam Philips II de heerschappij over de Nederlanden en het Spaanse koningschap over van Karel V. In de Zuidelijke Nederlanden brak toen een periode aan van religieuze conflicten. Als gevolg van de daaruit voortvloeiende militaire bezettingen tussen 1566 en 1585 door de Spaanse legers van Philips II zou Antwerpen zijn leidende positie in de Europese handel verliezen.

Lastage

Juist vanwege de economische voorspoed van Amsterdam in de zestiende eeuw, kon de Lastage zich ontwikkelen tot een nieuw bedrijven- en woongebied. Toch bleef de verstedelijking van deze buitenmuurse stadswijk een problematische zaak vanwege militaire en bestuurlijke conflicten, die zich regelmatig voordeden. Hoewel gunstig gelegen aan de Oude Waal had de Lastage als nadeel dat het uitermate drassig was. Vanwege de natte en slappe bodemgesteldheid waren de nieuwe bewoners genoodzaakt om het maaiveld voortdurend op te hogen. Dit werd nog urgenter na 1530 toen een felle brand een groot deel van de houten huizen en werkplaatsen in de as had gelegd. Daarna werd een nieuwe stadswijk opgebouwd, ditmaal met bakstenen huizen die vanwege hun gewicht vereisten dat de grond verder werd versterkt. De ophogingen en verdichting van de bebouwing stuitte op bezwaren van het stadsbestuur, dat een vrij schootsveld voor de oostelijke stadsmuur eiste. Die eis was niet vreemd, gezien de oorlogsdreigingen in deze politiek turbulente periode, waarin een machtsstrijd tussen het huis van Bourgondië en de Gelderse graven gaande was. Bij aanvallen van Gelderse legers werd duidelijk hoe kwetsbaar de Lastage was. Nog in 1508 en 1512 moest de wijk worden ontruimd en ontmanteld en werden vernielingen aangericht, onder meer door het in brand steken van de schepen in de Oude Waal. Als tegenmaatregel werd in 1516 de Oudeschans gegraven, voorzien van een houten borstwering en twee blokhuizen. De schans moest samen met de Zwanenburgwal als oostelijke verdedigingsgracht gaan dienen. Bovendien was aan de IJ-zijde van de Oudeschans een stenen versterking opgetrokken: de Montelbaanstoren. De derde dreiging van een Gelderse aanval in 1542 leidde weer tot ontruimingen. Een verzoek in 1543 van de bewoners van de Lastage om hun gebied binnen de stadsomwalling te krijgen, vond geen gehoor bij het stadsbestuur. Hun voorstellen werden afgewezen vanwege het brandgevaarlijke karakter van het bedrijventerrin vol hout, teer en hennep. De bewoners stoorden zich op hun beurt niet aan de verordeningen van het bestuur en volhardden in het ophogen en volbouwen van hun wijk. Pas in 1555 kwam de situatie weer tot rust. Wel werd in 1545 de oostelijke stadsverdediging verbeterd met de aanleg van een nieuwe muur tussen het IJ en de Sint-Anthonispoort. Het ontwerp van de muur was van de Italiaanse vestingbouwkundige Alessandro Pasqualini, die de drie oude torens langs de Geldersekaade verving door een modern rondel.

Bestuurswisseling

Het conflict tussen de bewoners van de Lastage en het stadsbestuur toonde duidelijk aan hoezeer de onderliggende verhoudingen in de stad waren veranderd en welke afstand tussen burger en bestuur was ontstaan. De bestuurders kwamen van een gesloten groep waarbinnen de publieke stedelijke ambten circuleerden. Ook de radicale vernieuwing van het stadsbestuur in 1538, toen de landregentes functionarissen aanstelde zonder een bestuurlijk verleden, bracht weinig verandering in het elitaire karakter ervan. Deze bestuurlijke verschuiving was de nasleep van de revolutie van de Wederdopers in 1535. De onderdrukking van deze religieuze sekte leidde tot een massale burgeropstand. De burgemeesters zouden hiertegen in de ogen van de autoriteiten in Brussel niet slagvaardig genoeg zijn opgetreden.

De Lastage in verzet

Het nieuwe bestuur kreeg te maken met verzet van de economische elite van de stad, waaronder graanhandelaren en ondernemers uit de Lastage. Zij hadden grote kritiek op het ineffectieve beleid, de bestuurlijke onregelmatigheden en de corruptie. Hun klachten richtten zich met name op praktische punten, zoals de dichtslibbing van de grachten en het ontbreken van een adequaat stedenbouwkundig plan voor de Lastage. In 1564 leidde de onvrede over de belemmering van de scheepvaart en daarmee de economie van de stad, tot een klacht over het stadsbestuur bij de landvoogdes Margaretha van Parma. In 1565 zagen de burgers hun protest gehonoreerd en werd het stadsbestuur gedwongen om maatregelen te nemen om de grachten en de Oudeschans beter bevaarbaar te maken. De bewoners van de Lastage trouwens werden gesommeerd zich aan het ophogingsverbod te houden. Er werden plannen gemaakt voor de verbetering van de waterhuishouding en de verdediging, maar afgezien van enkele kleine projecten zou de uitvoering ervan nog enkele decennia op zich laten wachten. Alle aandacht van het bestuur werd nu opgeëist door de religieuze perikelen die in 1566 in de Zuidelijke Nederlanden begonnen en in Holland en Zeeland leidden tot politiek verzet tegen de Spaans-Habsburgse heerschappij.

Religieuze conflicten

Binnen de katholieke kerk namen begin zestiende eeuw de gevoelens van onvrede toe als gevolg van financiële en morele misstanden. Die leidden, onder meer door acties van Luther in 1523, tot een religieuze tegenbeweging, de Reformatie en Contrareformatie, die het politieke en sociale leven in het noordwesten van Europa ging beheersen. De middeleeuwse eenheid in godsdienst was niet langer vanzelfsprekend en met de opvattingen van calvinisten en protestanten kwam er religieuze diversiteit. Deze nieuwe ideeën vonden in Amsterdam een goede voedingsbodem. Met de goede onderwijsvoorzieningen in de stad was er een geleterde bevolking die ontvankelijk was voor de verschillende geschriften en pamfletten. Het stedelijke handelsnetwerk bevorderde de verspreiding ervan in en buiten Amsterdam. Ook besloten de Amsterdamse bestuurders niet direct tot antiketterse maatregelen. Voor de stad als geheel waren er duidelijke maatschappelijke gevolgen nu de oude collectiviteitsgedachte onder druk kwam te staan. Confrontaties tussen hervomingsgezinden en conservatieven leidden tot verdeeldheid onder Amsterdammers en bestuur. Als represaille op de voortdurende onlusten na de massale burgeropstand, die volgden op het Wederdopersoproer in 1535, voerde het stadsbestuur in 1552 en 1553 een reeks massa-executies van dopers uit. Een tweede moment van massaal burgerverzet kwam met de Beeldenstorm in 1566. Met die religieuze revolte sloten de calvinistische Amsterdammers zich aan bij de opstand tegen de kerk en het Spaans-Habsburgse bestuur die in Brussel was begonnen. Amsterdam kwam met de andere Hollandse steden vanaf 1567 onder het gezag van de hertog van Alva. In opdracht van Philips II begon de nieuwe landvoogd een jarenlange harde militaire campagne tegen de calvinistische vrijheidsbeweging.

De Opstand

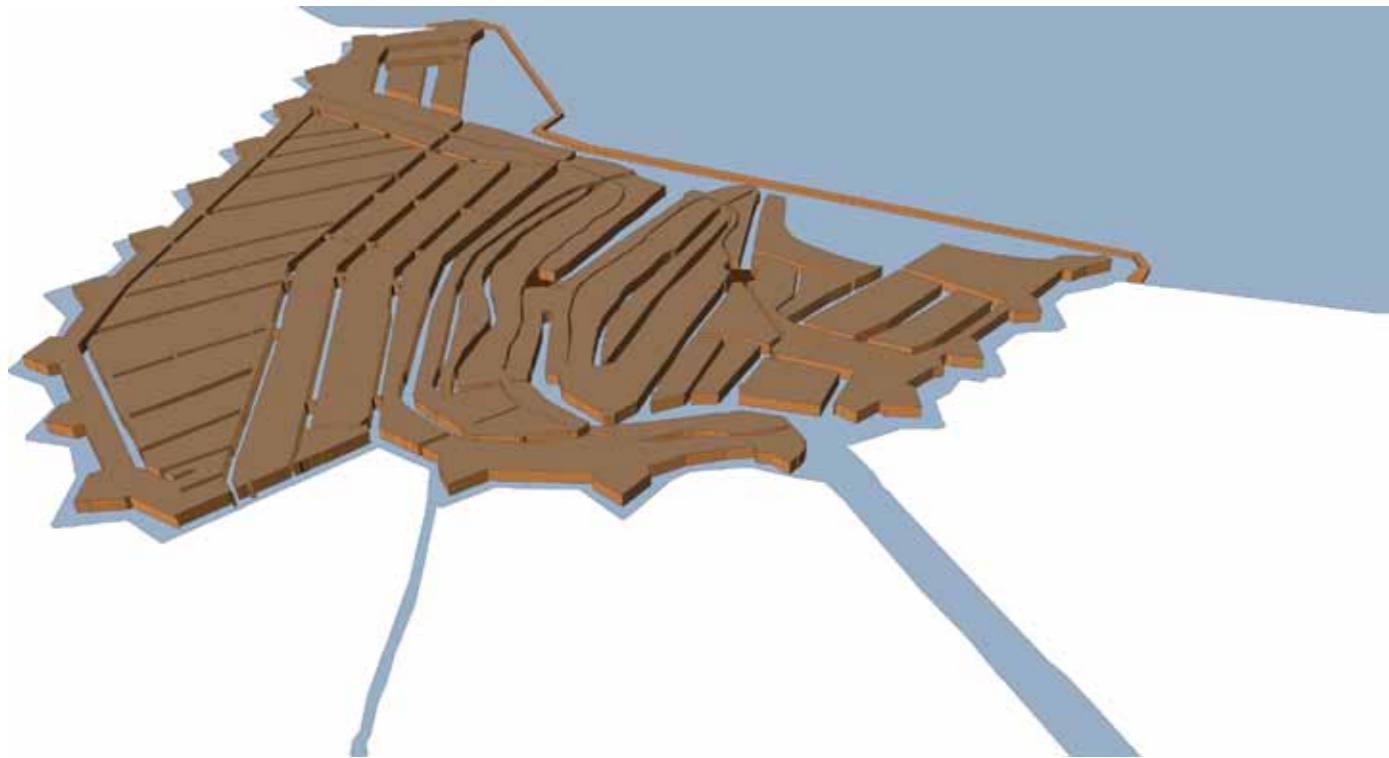
De verbanning van stadhouder Willem van Oranje in 1568 was de aanleiding tot de Opstand. Deze oorlog van de Noordelijke Nederlanden tegen het Spaans-Habsburgse rijk zou afgezien van enkele wapenstilstanden tachtig jaar duren en in 1648 worden beëindigd met de Vrede van Munster. Tijdens het regime van Alva kon het Amsterdamse bestuur ternauwernood plannen voor de bouw van een citadel in de Lastage en een verregaande repressie van de stad voorkomen. Wel werd de economische positie van de stad aanmerkelijk aangetast vanwege de oorlogsbelemmeringen voor handel en scheepvaart. Aanhoudende onlusten leidden in 1572 tot een oorlogsverklaring van de steden in Holland en Zeeland aan hun eigen regering. De blokkades van de waterwegen en de militaire acties door de opstandelingen, zorgden voor een verdere ontregeling van de economie in Holland en Zeeland en ook in Amsterdam. In 1576 kwam er een wapenstilstand met de overige staten van de Nederlanden (Utrecht, Gelderland, Brabant, Friesland, Henegouwen). Aanvankelijk hield Amsterdam in die oorlogsperiode

als een van de weinige steden vast aan een onafhankelijke positie en bleef daarmee ook trouw aan de koning en het katholieke kerkbestel. Uiteindelijk vond in 1578 de omwenteling naar een protestants bestuur plaats, de Alteratie. Deze religieuze machtswisseling markeert ook een politiek, maatschappelijk en economisch keerpunt, waarna de Amsterdamse scheepvaart en handel zich snel herstelden en Amsterdam het economisch centrum van Noordwest-Europa werd. Ook ruimtelijk zou de stad nu definitief van voorkomen veranderen.

Aardewerk

Het aardewerk dat in Amsterdam in omloop was weerspiegelde duidelijk de nieuwe stijlkenmerken die de renaissance met zich meebracht. Dat is vooral af te lezen aan het Duitse steengoed. Goed herkenbaar zijn klassieke rondere vormen met reliëfdecoraties (medaillons, friezen, gezichten met baarden, teksten), horizontale profielen en voeten in de vorm van een zuilbasement. Deze producten kwamen vooral uit Keulen en later ook uit Frechen en (het tegenwoordige Belgische) Raeren. De productie van Siegburg liep nu enorm terug en beperkte zich in feite tot bierpullen (snellen) met Bijbelse en mythologische voorstellingen. In de plaatselijke Amsterdamse productie van bepaalde soorten aardewerk kwam meer variatie. Zo waren er onder de bakpannen minstens vijf typen, werden de vetvangers groter en kregen meer verschillende formaten, variërend van klein tot zeer groot. Er werd ook een nieuw type pispot geproduceerd met een wijde opening en een vlakke rand, die bedoeld was om op te zitten. De introductie hiervan hing ongetwijfeld samen met de introductie van de beerput en de veranderingen die dat met zich meebracht in het latrinegebruik in huis. In deze periode kwamen de eerste Nederlandse majolicaproducten voor, waarschijnlijk afkomstig uit Haarlem of Utrecht.

6 Amsterdam 1575-1625

totaal stedelijk oppervlak:	438 ha
bewoond oppervlak:	288 ha
aantal inwoners:	30.000 > 105.000
aantal inwoners per ha:	365

Explosieve groei

Amsterdam kwam eind zestiende eeuw in een economische stroomversnelling en groeide uit van een flinke Europese haven tot hét mondiale handelsknooppunt van de zeventiende eeuw met scheepvaartverbindingen over de gehele wereld. In slechts 50 jaar tijd nam het inwonertal met ruim 75.000 toe. De al overvolle stad slibde dicht en ingrijpende stedenbouwkundige plannen waren nodig om plaats te bieden aan dit grote aantal (nieuwe) inwoners, het toenemende aantal bedrijven en de vele aanmerende schepen. En dan moest ook nog de verdediging op orde worden gebracht. Aan het eind van de zestiende eeuw was het oppervlak van de stad verdubbeld en een kwart eeuw later zelfs verdrievoudigd. Een periode van ongekende bloei brak aan en Amsterdam werd een internationaal centrum van handel, wetenschap en cultuur. De start van deze explosieve groei werd gemarkeerd door twee gebeurtenissen: de Alteratie en de Val van Antwerpen.

Alteratie

In 1578 voltrok zich een bestuurlijke revolutie in Amsterdam, de Alteratie. De stad sloot zich aan bij de Hollandse steden die zich onder leiding van Willem van Oranje in 1568 tegen het Spaanse gezag hadden gekeerd. In 1578 maakte het katholieke stadsbestuur plaats voor een protestantse factie. Afgezien van vernielingen in de Oude Kerk, de Nieuwe Kerk, de kapel ter Heilige Stede en enkele kloosters, verliep de machtswisseling

geweldloos en zonder bloedvergieten. Het was achteraf gezien niet een puur spontane omwenteling met godsdienstige protestante motieven; het was veel meer een georganiseerde vernieuwing met een onmiskenbaar economisch tintje. In het nieuwe bestuur namen ondernemers zitting die actief waren in de handelsvaart. Onder hen was een flink aantal bewoners van de Lastage, die onder meer in 1564 een krachtig protest hadden laten horen. Toen ging het tegen het uitblijven van stedenbouwkundige maatregelen ter verbetering van de haven- en scheepvaartvoorzieningen in de stad. Direct na de instelling van het nieuwe protestantse bestuur kwam met een toestroom van handelaren de stedelijke bedrijvigheid weer op gang.

Republiek der Zeven Verenigde Provinciën

De opstandige gewesten van de noordelijke Nederlanden, met Amsterdam als een van de voornaamste steden, verenigden zich in 1581 tot de Republiek der Zeven Provinciën. De republiek zou bijna twee eeuwen, tot 1795, (autonoom blijven) bestaan. Dit burgerlijke regeringsstelsel was een staatsrechtelijk unicum te midden van de overige Europese mogendheden. Ook in dit nieuwe politieke systeem bleef Amsterdam streven naar onafhankelijkheid. Zo maakte de stad zich in 1581 los van het Spaanse bestel, maar was er daarna ook verzet tegen de benoeming van Willem van Oranje tot stadhouder van Holland en Zeeland. Hier lagen niet zozeer politieke redenen aan ten grondslag, maar vooral ook economische motieven en de wens om het ondernemersklimaat te bevorderen. Het religieuze klimaat in de jonge republiek werd in 1611-1618 gekleurd door tal van conflicten tussen calvinistische fanatici en hervormingsgezinde gereformeerden. Deze spanningen hadden ook hun uitwerking op de politieke situatie in de stad. Na een periode met hardliners in het bestuur, volgde Amsterdam vanaf 1620 een meer gematigde koers, pragmatisch gericht op het faciliteren van economische groei.

Val van Antwerpen

De economische opleving die zich vanaf 1578 had ingezet, kreeg een verdere impuls nadat in 1585 Antwerpen in Spaanse handen kwam en de Schelde met een blokkade voor de scheepvaart werd afgesloten. Een uittocht van 150.000 emigranten was het gevolg, waarvan er 40.000 naar Amsterdam trokken. Onder de nieuwkomers waren veel armen en arbeiders, maar ook flink wat vermogende kooplieden en ondernemers. Met hun kapitaal en relaties werd de positie van Amsterdam op de internationale handelsmarkt versterkt. Van doorslaggevend belang voor het economisch succes waren de nieuwe handelslijnen die Amsterdam ontwikkelde naast de traditionele handelsvaart op Noord-Duitsland en het Oostzeegebied, de zoutvaart op Frankrijk en de haringvisserij. In de jaren tachtig en negentig breidden Amsterdamse kooplieden hun werkterrein al uit naar het oosten (het gebied rond de Russische Witte Zee) en het zuiden (Middellandse Zeebekken, Italië en de Levant). Toen Antwerpen na 1585 wegviel als doorvoerhaven, kreeg Amsterdam ook toegang tot de luxegoederen waarop Zuid-Nederland tot dan toe een monopolie had. Via Spaanse en Portugese joodse netwerken konden Amsterdamse kooplieden nu ook direct aan de handel op Brazilië deelnemen. De invoer van suiker hiervandaan leidde tot een belangrijke nieuwe tak van nijverheid, de suikerproductie. Voor 1600 telde de stad enkele suikerraffinaderijen, in 1625 waren dat er 25. De handelscontacten breidden zich uit naar het Caribische gebied voor onder meer zout en tabak, naar de Portugese gebieden aan de Afrikaanse westkust voor ivoor, edelmetalen en later in de zeventiende eeuw slaven, en ten slotte ook naar Azië voor specerijen, textiel en porselein.

VOC en de intercontinentale handel

De eerste ontdekkingsvloot richting Azië verliet de Amsterdamse haven in 1595 en keerde in 1597 zwaar gehavend, maar met voldoende handelswaar terug. In deze periode waren er tal van verkenningen van handelsroutes naar Azië. Vooral de vaart rond Afrika werd uitgetoet, maar er waren ook drie expedities via de noordoostelijke route, die uiteindelijk strandden op Nova Zembla in 1596, of verkenningen via de zuidwestelijke route rond Patagonië. Deze initiatieven dienden niet alleen economische belan-

gen, maar waren ook bedoeld om het Spaanse gezag te ondermijnen. Na amper zeven jaar werden de afzonderlijke Aziatische handelsexpedities gebundeld in de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC). Deze monopolie maatschappij werd in 1602 opgericht en bleef tot 1795 in bedrijf. In de VOC hadden zes steden zitting (Amsterdam, Middelburg, Hoorn, Enkhuizen, Rotterdam, Delft). Van deze zes 'Kamers' had Amsterdam het grootste aandeel (50 procent) in de organisatie en de handelsvloot. Het hoofdkantoor, het Oost-Indisch Huis, was vlak bij het bestuurlijk machtscentrum op de Dam gevestigd. Het bedrijfsterrein, de Peperwerf, was in 1608 ingericht in het nieuwe havengebied aan het IJ op Rapenburg, een nieuw, in 1592 aangelegd, eiland. Amsterdam werd nu een intercontinentale zeehaven met directe handelscontacten met het Midden-Oosten, India, de Indonesische archipel, Zuidoost-Azië, China en Japan. Na de oprichting van de West-Indische Compagnie (WIC) in 1621 participeerde Amsterdam ook in de scheepvaart op Zuid-Amerika, het Caribische gebied, Noord-Amerika en West-Afrika – zij het met een kleiner aandeel (44 procent) dan in het VOC-monopolie model. De WIC richtte zich minder op handel en meer op de verovering van Spaans-Portugese overzeese gebieden en vloten vanwege de oorlogsvoering tegen die landen. Ter bescherming van de handelschepen en de haven en kusten van de Republiek was in 1597 de Admiraliteit opgericht. Deze militaire zeemacht had vijf vestigingen waarvan die in Amsterdam de grootste was. De Admiraliteitswerf lag naast die van de VOC op Rapenburg.

Eerste Uitleg 1579-1587

De demografische, politieke en economische gebeurtenissen hadden vergaande stedenbouwkundige gevolgen. Het stadsbestuur besloot in korte tijd tot verschillende grootschalige en planmatige ingrepen: de Eerste, Tweede en Derde Uitleg. De Eerste Uitleg (1579-1587) behoorde tot de eerste maatregelen van het nieuwe stadsbestuur om de stad te moderniseren na de omwenteling van 1578. De nadruk lag op verbetering van de verdediging, terwijl er nauwelijks nieuwe bouwruimte werd gerealiseerd. De middeleeuwse stadsmuur werd vervangen door een aarden omwalling met vijfzijdige bolwerken. Een dergelijke fortificatie met bastions was een innovatie in de vestingbouw die in de zestiende eeuw met name in Italië was ontwikkeld. Het Amsterdamse ontwerp van een aarden wal was van Adriaan Anthoniszoon en Joost Jansz Bilhamer, bouwkundigen die werkten volgens de toen geldende principes van het Oudnederlandse vestingstelsel. Aan de westkant van de stad schoof de nieuwe verdedigingsgracht op van het Singel naar de Herengracht. De bijbehorende stadswal had drie eenvoudige houten poorten: de Haarlemmerpoort, de Jan Rodenpoort bij de Torensteeg en de Regulierspoort bij het (huidige) Rembrandtplein. Aan de oostkant werd volstaan met een eenvoudige aarden wal vanaf de Montelbaanstoren langs de al bestaande Oudeschans met een bolwerk halverwege en een bolwerk (Zwanenburg) aan het zuidelijk uiteinde bij de Amstel. De wal kreeg ter hoogte van de Sint Antoniesbreestraat een nieuwe (Sint-Anthonis)poort, de vierde toegang tot de stad. De nieuwe verdedigingswerken en ook de ondergrond werden met huisvuil versteevigd. Stadsafval zou tot in de zeventiende eeuw systematisch worden ingezet bij het grondwerk van de stadsuitbreidingen. Er werd nu ook begonnen met de stedelijke inrichting van de Lastage door de aanleg van een eerste reguliere stratenplan. Met de Eerste Uitleg kreeg deze scheepsbouwbuurt een plek binnen de stad en hiermee werd een stedenbouwkundige kwestie afgesloten die zich een halve eeuw had voortgesleept.

Tweede Uitleg 1592-1596

De stadsverdediging was hiermee nog niet op orde. Al in 1592 gaf het stadsbestuur opdracht tot een vervolgplan. De oostelijke wal schoof vanaf de Amstel op naar het oosten en er kwam een nieuwe aarden wal met bolwerken langs de tegenwoordige Nieuwe Herengracht en Rapenburgerstraat naar bolwerk Rijsenhoofd aan het IJ. Voor de verbinding over de Amstel werd een nieuwe brug gebouwd, de Blauwbrug. Bij dit stedenbouwkundig plan was terreinwinst van even groot belang als verbetering van het verdedigingsstelsel. Er was dus rekening gehouden met de toestroom aan immigranten en de opbloei van de scheepvaart. Het tracé van de nieuwe oostelijke stadswal

omsloot een omvangrijk poldergebied waarin met grachten vier eilanden werden aangelegd. Drie ervan waren onderdeel van een nieuw havengebied direct ten oosten van de Waalshaven en de Lastage; het eiland Uilenburg werd bestemd voor particuliere werven en die van de Admiraliteit, het eiland Marken voor particuliere werven en de Stadsschuitenmakerswerf en op Rapenburg werd de werf van de VOC ingericht. Met dit nieuwe scheepsbouwdistrict groeide het havenfront tot 1,7 kilometer lengte. De Lastage verloor nu zijn maritieme functie en werd een nieuwe woonwijk binnen de stad. Ook het vierde eiland, Vlooienburg, dat meer naar het zuiden in de bocht van de Amstel lag naast de Blauwbrug, kreeg een woonbestemming. Van de vier toegangspoorten van de Eerste Uitleg werd alleen de Sint-Anthonispoort gewijzigd: de toegang kwam nu op een locatie verderop langs de oostelijke zeedijk bij Vlooienburg (ter hoogte van het huidige Mr. Visserplein). De stad kreeg er in het zuidwesten een vijfde poort bij in de nieuwe wal, de Heiligewegspoort, die van een plaats binnen de stad opschoof tot voorbij de Heiligewegsburchwal (het huidige Koningsplein). Pas in 1601-1604 werd de oude middeleeuwse stenen stadsmuur afgebroken.

Een nieuwe stadsstructuur

Amsterdam had rond 1600 een wezenlijke gedaanteverwisseling ondergaan, want de nieuwe stadsuitbreidingen braken met het bestaande stadsplan. Het middeleeuwse stedenbouwkundige systeem bestond in hoofdzaak uit een combinatie van twee planologische schema's. Er was een stelsel van gegraven grachten die als halfronde ringen rond een kern uitdijden en er waren dwarsstraten die vaak schuin liepen ten opzichte van de grachten, omdat ze de ontginningsverkeering van het prestedelijk veenlandschap volgden. Met de uitbreidingen van 1579-1596 werd hier een derde, duidelijk meer geometrisch, element aan toegevoegd, in de vorm van blokvormige eilanden en een rechte, regelmatige verkaveling. Deze geometrische opzet hangt mogelijk samen met de industriële en maritieme bestemming van de nieuwe stedelijke gebieden. Dergelijke strakke ruimtelijke elementen kwamen trouwens al incidenteel voor in de middeleeuwse situatie, dan ook weer verbonden met een maritieme stedelijke infrastructuur, zoals bij de verkaveling van de Lastage. In de twee volgende stadsuitbreidingen in de zeventiende eeuw werd deze gestructureerde en efficiënte aanpak bepalend voor het uiterlijk van de stad. Naast georganiseerde uitbreidingen binnen de stad was er stedenbouwkundige wildgroei buiten de stad. Op het platteland ten westen van de stadswal aan de Herengracht was al aan het einde van de zestiende eeuw een dichte bebouwing ontstaan. Hier lag een illegale voorstad met houten woonhuizen, werkplaatsen, stallen, molens en schuren: in 1609 werden er meer dan 3300 huizen geteld.

Immigranten

Het ontstaan van deze voorstad was een direct gevolg van de gestage toestroom van nieuwkomers. Deels waren die afkomstig uit Noord-Holland en andere naburige gewesten, zoals Friesland of Gelderland, maar ook in toenemende mate uit het buitenland: aan het einde van de zestiende eeuw vooral uit de Zuid-Nederlandse regio, aan het begin van de zeventiende eeuw hoofdzakelijk uit de Noord-Duitse gebieden en later, na 1625, uit de Scandinavische landen. Naast immigranten uit Frankrijk, Engeland en Schotland trok ook een steeds omvangrijker groep Sefardische joden uit Spanje en Portugal naar Amsterdam. Het grote aantal nieuwe Amsterdammers zorgde voor een breuk met het verleden vanwege fundamentele andere sociale verhoudingen. Tot aan de Alteratie was Amsterdam een stad van kooplieden en kleine ambachtelijke ondernemers. Gedurende drie eeuwen typeerden gemeenschappelijke afkomst, werk, religieuze overtuiging en familierelaties de stedelijke gemeenschap. Grotere sociale verschillen onder de bevolking maakten daar abrupt een einde aan. Er kwamen een rijke elite van kapitalistische entrepreneurs en handelaren en een groeiend proletariaat van armen. Van de armen in Amsterdam was negentig procent immigrant. Het stedelijk leven werd nu gekleurd door uiteenlopende economische belangen en religieuze overtuigingen. De grote welvaart en economische bloei in deze periode zorgden ervoor dat sociale conflicten uitbleven en andersgezinden werden getolereerd.

Derde Uitleg 1609-1620

De explosieve groei van de handel en nijverheid, het haven- en scheepvaartbedrijf en het aantal inwoners dwong het stadsbestuur alweer kort na de afronding van de Tweede Uitleg tot verdere stedenbouwkundige maatregelen. Er werden verschillende ontwerpen ingediend, onder meer van stadstimmerman Hendrick Jacobsz Staets, die tot veel discussie maar weinig besluiten leidden. Uiteindelijk stemde het stadsbestuur in 1613 formeel in met een vereenvoudigd plan, waarvan de uitvoering al enkele jaren eerder was begonnen. Om de illegale verstedelijking aan de westzijde van de stad een halt toe te roepen werd het stedelijke gebied vanaf het IJ tot aan de tegenwoordige Leidsegracht naar het westen verlegd. In 1625 was het werk, waarin vier afzonderlijke stedenbouwkundige ambities waren samengebundeld, nagenoeg voltooid: een nieuw havengebied, een luxe woonwijk, een woon-werkwijk en een nieuwe fortificatie. Er werden in deze periode meer dan 4000 gebouwen (woonhuizen, werkplaatsen, etc.) gerealiseerd. In bouwtechnisch opzicht deed zich een vernieuwing voor die het bouwen in Amsterdam voor de komende drie eeuwen zou bepalen. Doorgaans bestonden funderingen uit (bundels) korte palen en werd bij uitzondering dieper gefundeerd. Vanaf nu werd het gemeengoed om op stuit te funderen met rijen twaalf meter lange grenen of sparrenhouten palen uit Scandinavië. Deze palen konden tot op de eerste harde zandlaag in de venige ondergrond worden geheid, waardoor een muurwerk veel zwaarder en hoger kon worden uitgevoerd dan daarvoor.

Haveneilanden en grachtengordel

Zoals bij voorgaande stadsuitbreidingen waren ook nu de maritieme faciliteiten een essentiële aanjager. Het uitbreidingsplan startte in 1610 met de aanleg van de Nieuwe Waal als haven voor de haringvissers met drie nieuwe haveneilanden – Realeneiland en Bickerseiland in 1614 en Prinseneiland in 1615. Het ontwerp van de eilanden met scheepswerven en pakhuizen en de bijbehorende woonbuurt – de Haarlemmerbuurt – volgde de geometrische vormgeving van de eerdere haveneilanden. Het havenfront langs het IJ was nu opgerekt tot 3,2 kilometer. Als tweede en meest prestigieuze onderdeel van het plan werd een nieuw stedelijk gebied met drie parallelle grachten gerealiseerd ten westen van de oude stad. De Herengracht werd ontdaan van bolwerken en verbreed en de Keizersgracht en de Prinsengracht werden nieuw gegraven, in 1614 en 1615. Deze grachtengordel was bestemd voor de woningen (grachtenpanden) van de nieuwe elite van welgestelde kooplieden die hier hun burgerlijke woon trots tentoon spreidden. De kavels voor hun huizen waren nieuw, geometrisch vormgegeven en de grachten hadden een concentrische structuur doorsneden met radiaalstraten waar winkels werden gevestigd. Met deze planologische modernisering werd voortgeborduurd op renaissance-idealen van schoonheid en functionaliteit zoals ook herkenbaar in toenmalige Italiaanse stadsmodellen. De grachtengordel met overdadige groene binnentuinen en bomen langs het water had de allure van arcadisch buiten wonen. Tegelijkertijd bood de ring van grachten rond de oude stad een puur pragmatische oplossing voor de noodzakelijke waterhuishoudkundige en logistieke aansluiting van de stadsuitbreiding op de IJ-haven.

De Jordaan

De bewoners van de illegale bouwsels die buiten de voormalige stadswal aan de Herengracht stonden en voor de grachtengordel moesten wijken, werden verhuisd naar een nieuwe woonwijk voor de armen en de middenklasse. Ook alle bedrijven en werkplaatsen die voor milieuoverlast en brandgevaar zorgden, werden zoveel mogelijk hier ondergebracht. Dit Nieuwe Werck, vanaf de achttiende eeuw bekend onder de naam de Jordaan, kwam ten westen van de grachtengordel te liggen. Het stedenbouwkundig plan was een voortzetting van de prestedelijke agrarische verkaveling. De verkavelingsloten langs langgerekte percelen werden omgebouwd tot straten of grachten, die schuin op de oude stad en de nieuwe grachtengordel lagen. Er woonden toen al te veel mensen om de agrarische verkavelingsstructuur te kunnen wijzigen zonder rigoureuze verhuizingen. De houten huizen en werkplaatsen die er stonden of die door de nieuwe

bewoners daarnaartoe waren verplaatst, dienden binnen tien jaar door steenbouw te zijn vervangen. Ondanks de verstening en verstedelijking na 1613, bleven in de Jordaan sporen van de voormalige voorstadstructuur herkenbaar in houten bouwsels en een uitgebreid stelsel van smalle stegen en gangen tussen en achter de huizen.

Stadswal met bolwerken

De uitbreiding van 1610 werd voltooid met een westelijke fortificatie van een aarden stadswal met elf bolwerken langs de nieuwe stadsgracht, de Buitensingel, de tegenwoordige Nassaukade. De nieuwe wal sloot bij de Leidsegracht aan op de oudere oostelijke wal van 1592. Aan het noordelijk uiteinde kwam een nieuwe Haarlemmerpoort, met nog twee kleinere poorten in het overige deel van de wal, de Zaagmolenpoort en de Raampoort. De andere stadstoegangen waren de drie oudere houten (Heiligewegs-, Reguliers- en Sint-Anthonis) poorten aan de zuid- en oostkant. Er kwamen niet alleen nieuwe verdedigingswerken, maar ook de militaire bezetting van de stad werd gereorganiseerd. Na de Alteratie werden de traditionele schuttersgilden omgevormd tot burgerwachten van dienstplichtige mannen. Eerst waren er elf compagnieën, maar dit aantal nam toe al naar lang de stad zich verder uitbreidde: rond 1650 waren het er 54, verdeeld over de verschillende wijken.

Nieuwe kerken en herbestemde kloosters

In het kader van het laatste uitbreidingsplan werden ook drie nieuwe protestantse hoofdkerken gerealiseerd, gebouwd naar ontwerp van architect Hendrick de Keyser: de Zuiderkerk (1606), de Westerkerk (1620) en de Noorderkerk (1623). Als gevolg van de ont-eigening van kerkelijk bezit na de Alteratie kwamen de veertien grote kloosterterreinen in de stad vrij en onderging de bestaande stedelijke bebouwing hier ingrijpende wijzigen. Het stadsbestuur creëerde ruimte voor woningen, maar vooral ook voor tal van nieuwe sociale en dienstverlenende instellingen. Na de bestuurlijke omwenteling van 1578 werd de armen- en ziekenzorg ingrijpend hervormd. Gezien het toenemend aantal armen, zieken en hulpbehoevenden moesten de medische voorzieningen efficiënter worden. De drie gasthuizen werden samengevoegd tot een centraal ziekenhuis, het Sint Pietersgasthuis, dat in de gebouwen van het Oude en Nieuwe Nonnenklooster werd ondergebracht. Patiënten met besmettelijke ziekten gingen vanaf 1617 naar een nieuw Pesthuis buiten de Heiligewegspoort ter hoogte van de huidige Leidsestraat. De reputatie van dit ziekenhuis was niet best vanwege slechte leefomstandigheden en een corrupt bestuur. Voor geesteszieken kwam het Dolhuis in het Sint-Ursulaconvent aan de Kloveniersburgwal. De armen werden vanaf 1612 opgevangen in het Aalmoezeniershuis in het Clarissenklooster op het Singel. In datzelfde klooster was in 1596 het Rasphuis geopend, waar jonge misdadigers werkstraffen verrichtten, zoals vrouwelijke wetsovertreders hun straf uitzaten in het Spinhuis in het Sint-Ursulaconvent. Voor de wezenzorg werd het Burgerweeshuis opgericht in het Sint Luciënklooster en de zorg voor bejaarden kwam in de Oudemannen- en Oudevrouwengasthuizen in het Paulusconvent. Het Sint Ceciliaklooster kreeg een bestuurlijke functie; hier zetelde de Admiraliteit, dicht bij het bestuurlijk centrum op de Dam. Dit Prinsenhof had ook een meer ceremonieel karakter als verblijfplaats van hoge gasten van het stadsbestuur.

Stedelijke voorzieningen

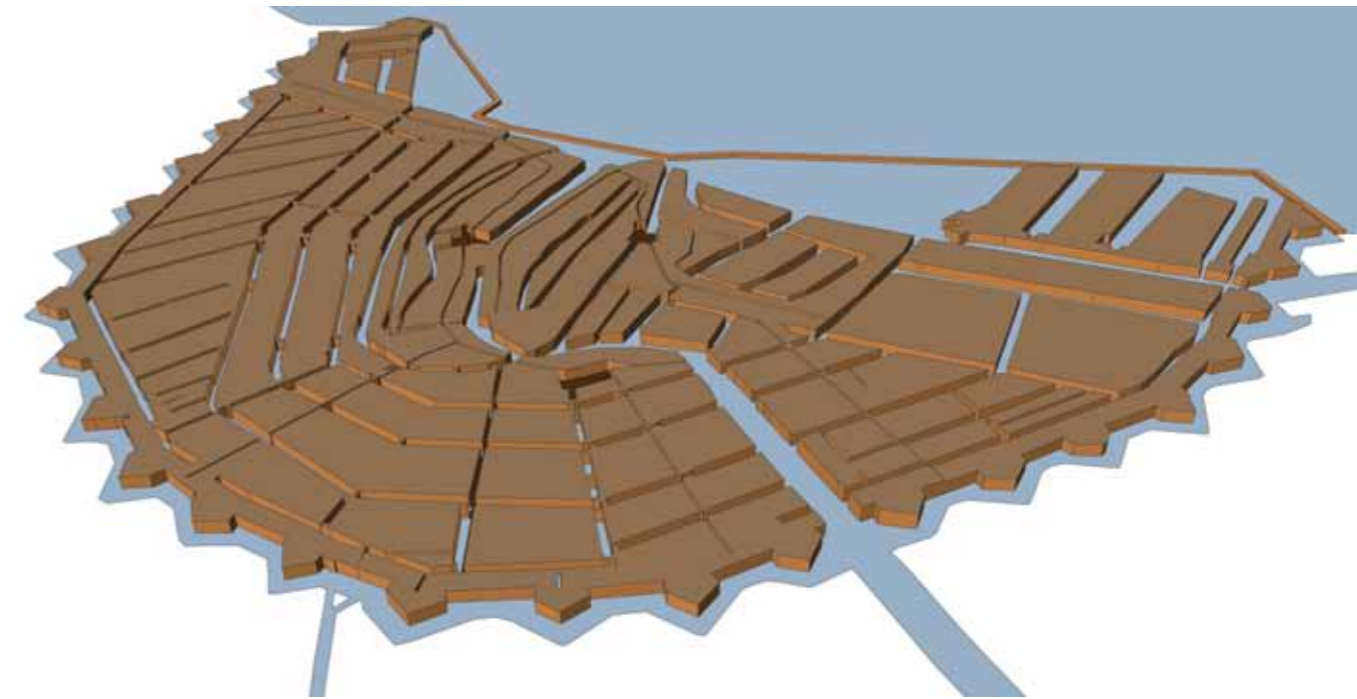
Het stadsbestuur trad niet alleen regulerend op bij de sociale en liefdadigheidsinstellingen, maar creëerde ook tal van nieuwe voorzieningen om de economie van de stad te bevorderen, zoals de Beurs en de Wisselbank. De Beurs, waarvoor Hendrick de Keyser in 1611 een gebouw over het Rokin aan de zuidkant van de Dam realiseerde, werd de centrale plek voor de handel in goederen uit de hele wereld. Cruciaal voor het succes van de beurs was de regelmatige, snelle en betrouwbare informatievoorziening in binnen- en buitenland over het aanbod van producten inclusief de prijzen in de Amsterdamse Prijscourant. De eerste beurskrant verscheen in 1585. De stad kende vanaf 1618 verschillende kranten met handels- en politiek nieuws: in 1645 waren er tien verschillende

weekkranten in omloop. Dit was het begin van de modernisering op het gebied van periodieken. De Wisselbank, die in 1609 in het stadhuis werd ondergebracht, verschafte papieren cheques voor betalingen in het buitenland. Hiermee werd de kredietwaardigheid van Amsterdamse handelaren enorm verhoogd. Een andere financiële instelling was de Stadsbank van Lening, die in 1614 in het voormalige Maria Magdalenaklooster in de Nes kwam. Deze was door het stadsbestuur in het leven geroepen om burgers te behoeden voor woekerrentes bij leningen. Naast de waag op de Dam kwam in 1617 een tweede in het gebouw van de voormalige Sint-Anthonispoort, die zijn functie als stadspoort had verloren na de sloop van de oude stadsmuur in 1601. Nadat de grachten aan weerszijden van de poort waren overkluisd kwam hier in 1614 een marktplein, de Nieuwmarkt.

Aardewerk

De periode kenmerkt zich door een afname van import van Duits steengoed uit Siegburg en Keulen, terwijl Frechen, Westerwald en Raeren juist opkomen als de voornaamste productiecentra in de Rijnstreek. Verder is er aanvoer van roodbak-kend slibaardewerk uit het gebied rond de Duitse rivieren de Wezer en de Werra. De Nederlandse producten bestonden uit het gebruikelijke roodbakkerd aardewerk, maar tevens nam de hoeveelheid majolica toe. Dit aardewerk was voornamelijk afkomstig uit Haarlem, dat zich tot een belangrijk producent van deze borden ontwikkelde. Ook in Amsterdam werd majolica gemaakt, zoals blijkt uit de archeologische vondsten van misbaksels uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Naast majolica kwam er rond 1620 een compleet nieuw soort servies van faience beschikbaar. Faience borden en kommen zijn dunner van vorm dan majolica en ook verfijnder gedecoreerd met aan beide zijden hoogwaardig tinglazuur. Deze producten kwamen aanvankelijk vooral uit Italië (Ligurië, Turijn, Faenza, Pisa) en Portugal (Lissabon) en in mindere mate uit Spanje (Talavera). De Portugese importen zijn in eerste instantie nauw verbonden met de vestiging van de Sefardische joden in Amsterdam: dit aardewerk werd in grote getale gevonden bij opgravingen op Vlooienburg. Andere buitenlandse importen bestonden uit witbakkend aardewerk uit Frankrijk (Saintonge, Nevers, Beauvais). In het laatste kwart van de zestiende eeuw kwamen de eerste stukken porselein (kraakporselein) uit China in Amsterdamse huishoudens, dan nog vooral als pronkstukken. Met de massale import door de VOC vanaf 1602 raakte porselein in de zeventiende eeuw als gebruiks-aardewerk ingeburgerd.

7 Amsterdam 1625-1700

totaal stedelijk oppervlak:	760 ha
bewoond oppervlak:	494 ha
aantal inwoners:	105.000 > 225.000
aantal inwoners per ha:	455

Laatste groeistuij

In het derde kwart van de zeventiende eeuw bereikte de stedelijke ontwikkeling van Amsterdam, die rond 1600 was ingezet, zijn absolute hoogtepunt met een laatste stads-uitbreiding. Deze Vierde Uitleg startte formeel in 1663, maar had een aanloop van meer dan tien jaar. Aanvankelijk zette de bevolkingsgroei zich explosief door. In een kwart eeuw kwamen er bijna 50.000 inwoners bij en tegen 1650 was het inwonertal gestegen tot 160.000. De bevolking groeide nog gestaag door tot circa 220.000 inwoners rond 1700. De bevolkingsaanwas is des te indrukwekkender wanneer de slachtoffers van de pestepidemieën in 1624, 1635-1636, 1655, 1663-1664 en 1666 worden meegerekend, waarvan telkens tien procent van de bevolking slachtoffer was. Mensen uit alle windstreken trokken naar Amsterdam vanwege de welvaart, arbeidskansen, relatieve godsdienstige tolerantie en het internationale informatienetwerk. Ondanks de bloei en de voorspoed tekenden zich in de stedelijke samenleving een voortgaande sociale segregatie af, met een bestuur dat elitairder werd en met nieuwkomers die het overgrote deel van de bevolking vormden, maar die niet dezelfde kansen hadden als de geboren Amsterdammers. De stedenbouwkundige inspanning van de Derde Uitleg had bij lange na niet voldoende woonruimte opgeleverd voor al deze burgers. Er ontstonden weer nieuwe illegale voorsteden buiten de zuidelijke en oostelijke stadswal. De stadsuitbreiding was dan ook vooral bedoeld om deze bebouwing binnen de stadsmuren te krijgen. Toch lagen niet alleen demografische en vestingbouwkundige redenen aan de stedelijke groei ten grondslag. Vergroting en modernisering van de haven speelden een even belangrijke rol. Als internationaal handelscentrum was de haven uitgegroeid tot een gigantische onderneming, het kloppend

hart van de stad. In 1650 liepen meer dan 5000 zeeschepen de haven binnen en telde de stad zeker 600 pakhuizen. Ook voor het regionale goederen- en personenvervoer was Amsterdam een enorm druk bevaren knooppunt met wekelijks 800 afvaarten naar 180 bestemmingen. Na 1675 was de economische expansie voorbij en liep de Gouden Eeuw ten einde, maar de nieuwe stadsvergroting was toen al een feit.

Handel en strijd

In de Amsterdamse handel deden zich accentverschuivingen voor, die het economisch beeld van de stad voor de volgende eeuw zouden bepalen. De traditionele scheepvaart naar de Oostzee vertoonde vanaf 1650 tekenen van stagnatie en zelfs van een lichte teruggang. Maar als aanvoer- en doorvoerhaven van exotische producten die de VOC en WIC uit Azië en Noord- en Zuid-Amerika aanvoerde, bloeide Amsterdam juist als nooit tevoren. De stagnatie was deels te wijten aan teruglopende Europese afzet vanwege een algehele bevolkingsafname. Amsterdam leed hier relatief minder onder aangezien de Republiek relatief dichtbevolkt was. Meer impact had de concurrentie van grote mogendheden als Engeland, Frankrijk, Duitsland en Zweden. Tot het begin van de zeventiende eeuw kon Amsterdam profiteren van de interne machtsstrijd waarin elk van deze naties was verwickeld, want die zorgde voor ruimte op de handelsmarkt. Met de groeiende concurrentie vanaf 1650, namen ook de militaire interventies toe om handelsmaatregelen af te dwingen. Na de Eerste Engelse Oorlog (1652-1654) met Engeland en de Tweede Noordse Oorlog (1655-1660) met Baltische en Scandinavische staten, volgden de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667) en de Derde Engelse Oorlog (1672-1674). In 1672, het Rampjaar, bereikte de militaire spanning zijn hoogtepunt met een gecombineerde aanval door Frankrijk en Munster op het grondgebied van de Republiek, waarin ook Amsterdam werd bedreigd.

Goederenverwerking

De Amsterdamse kooplieden konden zich succesvol handhaven vanwege het enorme volume van de meest uiteenlopende handelsgoederen die in de haven circuleerden: zijde, katoen, specerijen, opium, (edel)metalen, porselein, koffie en thee via de VOC; zout, suiker, tabak, goud en ivoor via de WIC. Op ambachtelijk gebied verwierf Amsterdam zich een koppositie in de verwerking van deze goederen. In 1650 waren er 40 suikerraffinaderijen in de stad. Dit aantal nam gestaag toe naarmate de suikerimport toenam (van 3 naar 15 miljoen pond in de periode 1683-1713), de suikerprijs daalde en dit luxeartikel voor een grotere bevolkingsgroep beschikbaar werd: in 1661 waren het er 66. De nieuwe producten zorgden ook voor andere consumptiepatronen. Koffie en thee werden langzamerhand gemeengoed: in 1692 waren er 24 koffiehuisen in Amsterdam. De aanvoer van tabak zorgde voor een florerende tabaksindustrie. Met bijna 90 bedrijven voor het bewerken van tabaksbladeren rond 1700 was hier de belangrijkste markt voor gesponnen tabak. Importproducten, zoals tabak en suiker en het Caribische gebied had opgericht. Na de oprichting van de Sociëteit van Suriname in 1682 door de stad Amsterdam en de WIC, kwamen er ook particuliere koloniale plantages in Suriname. In 1684 waren er 80, vooral voor suiker.

Slavenhandel

Op al deze overzeese plantages werden slaven als arbeiders ingezet die voor dat doel uit West-Afrika werden gehaald. De WIC begon zich na de verovering van Portugees-Spaanse plantages in Brazilië vanaf 1636 toe te leggen op de handel in slaven. Daarvoor werd een transportsysteem met schepen opgezet vanaf West-Afrika naar Noord- en Zuid-Amerika. Tussen 1636 en 1700 zijn er naar schatting 218.000 slaven door Nederlandse schepen, die in deze periode nog grotendeels voor de WIC voeren, overgebracht. Nadat de WIC in 1674 het monopolie in Nederland had verworven, richtten de slaventransporten zich vooral op Suriname en het Caribische gebied. Amsterdam participeerde als WIC-directievoerder voor 44% in deze handel, die zich ver van de stad tussen West-Afrika en Zuid-Amerika afspeelde.

Stedelijke voorzieningen

Ook doorslaggevend voor het handelssucces waren een hoog ontwikkelde informatievoorziening en een goede commerciële infrastructuur met goederenbeurzen, banken, transporteurs en verzekeraars. Naast commerciële instellingen als de Beurs en de Wisselbank, stelde de stad in 1641 een speciaal college voor zeezaken in, dat belast was met juridische kwesties binnen de scheepvaart en het handelsvervoer. Faillissementen werden afgehandeld door de vijf commissarissen van de desolate boedelkamer die in 1644 werd opgericht. Vanwege de groei van stad, de bevolking en de economie, breidde ook het stedelijk bureaucratisch apparaat nu flink uit. Het derde kwart van de zeventiende eeuw was een periode waarin het stadsbestuur zijn macht kon versterken aangezien de vier burgemeesters toen zelfstandig de bestuurs- en ambtelijke posten konden invullen. De financiële afdeling van het stadhuis die verantwoordelijk was voor de stedelijke boekhouding en belastingen was tegen 1663 van twee tot maximaal zeven bestuurders uitgebreid. Die bestuurders werden ondersteund door vier inspecteurs voor de gewestelijke belastingen en vijf voor de stedelijke heffingen op graan, bier en azijnen. De sociale voorzieningen werden uitgebreid met twee weeshuizen, een aan de Prinsengracht (1665) en een tweede, van de Waalse kerkgemeente, aan de Vijzelgracht (1668). De schommelende economie zorgde voor tekorten en het beleid van de sociale instellingen werd daardoor strikter. Het Sint-Pietersgasthuis tussen de Kloveniersburgwal en de Oude Turfmarkt groeide uit tot het centrale stadsziekenhuis, het Binnengasthuis, met vanaf 1635 een nieuwe medische instelling voor besmettelijke ziekten, het Pesthuis aan de Overtoom buiten de Leidsepoort, ook wel het Buitengasthuis genoemd.

De Stadsfabriek

Een van de grootste kostenposten op de stedelijke begroting in deze periode was die van de stadsfabriek. Deze was in 1594 in het leven geroepen om de publieke werken in goede banen te leiden. De aanleg en het onderhoud van straten, grachten, bruggen, gebouwen, werkplaatsen en verdedigingswerken vroegen om steeds meer aandacht van het stadsbestuur. Rond 1633 had de stadsfabriek zich ontwikkeld tot een professionele dienst waarvan de boekhouding door het stadhuis werd beheerd. De fabriek beschikte over een eigen technische staf, met onder meer de stadsarchitect, onderfabriekmeester, stadslandmeter, stadstimmerman, stadsmetselaar, stadsschuitenmaker en de opzichter van de graaf- en modderwerken, en 131 werklieden. Met de ontwikkeling van de stadsfabriek werden de gemeentelijke publieke werken en de grote stedenbouwkundige projecten professioneler aangepakt. Dat is goed merkbaar bij de realisatie van de Vierde Uitleg, de laatste en ook de meest rationele en samenhangende stadsuitbreiding.

Havenwerken

In de aanloop naar de Vierde Uitleg richtte de aandacht zich in de jaren dertig eerst op het oostelijk deel van de haven. Daar zorgde dichtslibbing van het IJ achter de palenrij van de 'Laag' voor grote problemen voor de scheepvaart van en naar de Oude Waal. In 1642 werd begonnen met het dempen van dit ompaalde havengebied tussen de Lastage en het eiland Rapenburg. Dit Waalseiland werd vanaf 1645 ingericht als nieuwe woonwijk. Voorbij het bolwerk Rijsenhoofd, aan het eind van de oostelijke stadswal, werden twee nieuwe bolwerken toegevoegd. Door de 'Laag' hiermee te laten aansluiten en meer naar het noorden op te schuiven, bleef de lengte van het havenfront gelijk (3,2 kilometer), maar kwam er ruimte voor een nieuwe en grotere Oude Waal. Hier werden de kleinere vrachtschepen gestald en overgeladen: grotere schepen die dieper dan drie meter staken, bleven voor de palenrij. De landtong tussen de drie noordoostelijke bolwerken werd bestemd voor scheepswerven, het begin van het latere eiland Kattenburg. Voor het Rijsenhoofd langs werd in 1648-1649 de Nieuwe Vaart naar het oosten gegraven. Deze brede gracht zorgde voor een rechte verbinding naar het IJ vanuit het oostelijk waterstelsel. De waterweg was bedoeld als aanjager van de watercirculatie in het grachtenstelsel die het dichtslibben van de haven moest tegengaan.

De Vrede van Munster en de Aanslag op Amsterdam

De stadsontwikkeling werd bepaald door tal van nieuwe bijkomende eisen, onder meer voor de land- en zeeverdediging, die voortkwamen uit de voortdurend veranderende politieke en economische situatie. In 1648 kwam er met de Vrede van Munster een einde aan de Tachtigjarige Oorlog met Spanje, die de politieke, religieuze en economische koers van de Republiek tot dan toe had bepaald. De vrede zorgde voor optimisme over het verbeteren van de economie maar was ook aanleiding voor een conflict tussen stadhouder Willem II en de Amsterdamse stadsbestuurders. Die verzetten zich tegen de machtspolitiek van de stadhouder en zijn pogingen om het leger na de vrede op sterkte te houden en niet in te krimpen, zoals de Amsterdamse kooplieden wilden. Amsterdam dreigde in 1650 te worden belegerd door de troepen van de stadhouder, die zo de stad in het gareel wilde krijgen, maar deze actie mislukte uiteindelijk. Na deze militaire nederlaag overleed Willem II en zou het tot 1672 duren voordat er weer een nieuwe stadhouder kwam. Meer dan twintig jaar konden de stadsbestuurders een eigen bestuurlijke koers volgen die vanwege de mondiale handel vooral op economische autonomie was gericht. In 1672 kwam er een nieuwe stadhouder, Willem III, die dertig jaar aanbleef. In datzelfde jaar was de stad weer in opperste militaire paraatheid vanwege een mogelijke aanval door Franse legers, die overigens uitbleef.

Blokhuizen in de Amstel

Hoewel ook de militaire dreiging in 1650 van korte duur was, werd toen al duidelijk dat de stad zijn verdedigingswerken niet op orde had. Vooral de versterking aan de oostkant vertoonde tal van gebreken. Er zat een strategische zwakke knik in de stadswal van de Derde Uitleg bij de Leidsegracht, maar vooral de illegale bebouwing van woonhuizen en werkplaatsen buiten de stadsmuur was problematisch. Het stadsbestuur stelde in 1651 Jan Heijmansz Coeck als stadsingenieur aan met Henrick Ruse, een vernieuwer op het gebied van vestingbouw, als bijzonder adviseur om de verdedigingswerken te verbeteren. Zijn eerste maatregel was de bouw van twee blokhuizen in de Amstel ter hoogte van de latere Hogesluis, die de toegang tot de rivier vanaf de landzijde konden verdedigen. In 1652 werd het nieuwe fortificatieplan aan de zuidkant van de stad uitgevoerd door de Lijnbaangracht in een halve cirkel rond de illegale voorsteden door te trekken. Maar men kwam niet verder dan een stuk gracht op de oostelijke oever van de Amstel. De uitvoering van de rest van de gracht met bijbehorende verdedigingswerken en daarmee de feitelijke uitbreiding van het stadsgebied stagneerden door het uitbreken van de Eerste Engelse oorlog, die alle aandacht en veel geld van de stad eisten.

Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg

Na de oorlog werd het verdedigingsplan weer opgepakt, waarbij alle aandacht uitging naar de havenwerken. De Admiraliteit streefde vanwege de aanhoudende militaire dreigingen naar een permanente vloot. Om die te herbergen werd in samenwerking met de Stadsfabriek in 1655 gestart met de inrichting van een groot werfcomplex op het schiereiland voor bolwerk Rijsenhoofd. Deze strook land werd in de daaropvolgende vijf jaar verbreed tot het haveneiland Kattenburg, ingericht met een werf voor oorlogsschepen ('s Lands Dok) en een arsenaal ('s Lands Zeemagazijn) ontworpen door de stadsarchitect Daniël Stalpaert. Daarnaast werd een woonwijk aangelegd. Rond 1660 ontwierpen Stalpaert en stadslandmeter Cornelis Danckerts de Rij naast Kattenburg de haveneilanden Wittenburg en Oostenburg. Deze drie Oostelijke Eilanden namen de rol over van Uilenburg, Marken en Rapenburg: de scheepsbedrijven daar moesten verhuizen en plaatsmaken voor woonhuizen. Zo kwam er ruimte in de stad en werden de havenfaciliteiten gemoderniseerd. De aanplemping van Wittenburg verliep uitermate traag en de particuliere werven en woonhuizen zouden pas in de achttiende eeuw ingericht zijn. De aanleg van Oostenburg verliep sneller. Hier was na vijf jaar het bedrijfsterrein van de VOC ingericht, maar de woonwijk ervoor zou ook pas rond 1750 voltooid zijn. De VOC beschikte nu over een grootschalig en modern opgezet werfcomplex waar jaarlijks gemiddeld drie circa 35 á 40 meter lange schepen konden worden gebouwd en uitgerust met opslagcapaciteit voor grote hoeveelheden importgoederen. De werf bestond

uit verschillende onderling verbonden eilanden. Het eerste was in de volle breedte (215 meter) in beslag genomen door het zeven verdiepingen hoge Oostindisch Zeemagazijn, een ongekend groot pakhuis en logistiek hoofdkwartier; op het tweede stonden masten- en blokmakerijen, en op het derde de smidse, ijzerloods, apotheek en timmerwerkplaats. Aan de oever waren drie scheepshellingen met een innovatieve houten fundering waarop de zware schepen werden geassembleerd. Tussen deze werfeilanden en de stadsmuur liep een langgerekt eiland met de 500 meter lange lijnbaan.

Vierde Uitleg 1663

De ontwikkeling van de nieuwe havengebieden ten noorden van de Nieuwe Vaart maakte het noodzakelijk dat stadingenieur Coeck in 1657 zijn verdedigingsplan bijstelde. In 1660 was het oostelijke uiteinde van de Nieuwe Vaart beschermd met een bolwerk. Over de Nieuwe Vaart naast het buitendijks gelegen Oostenburg kwam een nieuw stuk stadsmuur met nog twee bolwerken. Toen werd ook begonnen met de aanleg van de stadsmuur die het eindpunt van de Derde Uitleg bij de Leidsegracht zou moeten verbinden met het laatste bolwerk Zeeburg naast Oostenburg. Tegelijk met de muur werd ook de stadsgracht, de Buitensingel, verlengd (de huidige Stadhouderskade en Mauritskade). Toen dit project in 1663 was voltooid, werd begonnen met de afbraak van de oude wallen die nu binnen de stad waren komen te liggen. Deze halfcirkelvormige stadsmuur met 26 bolwerken gaf Amsterdam zijn kenmerkende stadsplan, dat pas na 1800 fundamenteel zou veranderen. Voor de bouw van de muur en bolwerken werden nieuwe technieken toegepast. De gebruikelijke aarden wal, zoals nog in de Derde Uitleg toegepast, werd nu voorzien van een constructie van dwarsgewelven met een bakstenen schildmuur aan de buitenzijde. Nu de omwalling gesloten was, kon de grachtengordel worden doorgetrokken: voorbij de Amstel liepen de Nieuwe Heren-, Nieuwe Keizers- en Nieuwe Prinsengracht tot aan de nieuw aangelegde Plantage Muidergracht, die aansloot op de Houtgracht langs Vlooienburg. Het havenfront langs het IJ had nu zijn maximale lengte van vier kilometer bereikt.

Bruggen, poorten en molens

Er kwam in 1664 een stenen brug (Hogesluis) over de Amstel op de plaats van de twee blokhuizen en in 1691 een tweede kleinere van hout (de Magere Brug) voorbij de sluisen, die in 1671 ten noorden van de Hogesluis waren aangelegd. In het concentrische stadsplan van grachten werd een serie radiaalstraten gerealiseerd – Leidsestraat, Vijzelstraat, Utrechtsestraat en Weesperstraat – naar de vier nieuwe stadspoorten. Eerst werd in 1663 de Muiderpoort gebouwd, ontworpen door onderfabriekmeester Gerrit Barentsz Swanenburg, kort daarop gevolgd door de Utrechtsepoort en Weesperpoort, die naar een gelijkvormig classicistisch ontwerp werden uitgevoerd. De Leidsepoort volgde als enige een afwijkend model, dat ook verschilde van de stijl van stadsarchitect Daniël Stalpaert, die het overgrote deel van de vele publieke bouwwerken in deze periode voor zijn rekening had genomen. De drie poorten van de oude zuidoostelijke stadswal (Reguliers-, Heiligewegs- en Sint-Anthonispoort), die in de tussenliggende jaren van 1630 door stenen nieuwbouw waren vervangen, waren overbodig en werden nu weer afgebroken: alleen de Regulierspoort keeg in 1668 een nieuwe functie als waag. Rond de grachtengordel waren de volkse woon- en ambachtswijken gesitueerd: aan de buitenzijde waren dat, behalve de Jordaan, het Noordse Bos aan weerszijden van de Vijzelgracht en de Oostelijke Eilanden. Rond Vlooienburg aan de Binnen-Amstel ontstond de jodenbuurt. Op alle bolwerken kwamen vanwege de goede windvang molens te staan. De stadsmuur werd een industriezone waar de tientallen molens het aanzicht van de stad bepaalden. Een woud aan masten domineerde het zicht op de stad vanaf het IJ.

Stadhuis

Na de stadsuitbreiding aan de oostkant van de stad en de sloop van de oude zuidelijke en oostelijke stadswal, werd de stad vervolgens verder heringericht. De Stadsfabriek

ondernam allerlei bouwprojecten, waarvan verreweg het grootste en meest ambitieuze dat van het nieuwe stadhuis was. Vanwege nijpend ruimtegebrek besloot het stadsbestuur in 1640 tot de bouw van een nieuw bestuurscentrum. De ontwerpen werden een aantal malen aangepast en resulteerden in een gebouw van reusachtige afmetingen (280 x 200 meter), waarvoor 65 huizen aan de westkant van de Dam werden gesloopt. In 1648 werd met de bouw gestart onder leiding van architect Jacob van Campen, die voor de binnen- en de buitenzijde van het gebouw een uitgebreid decoratief programma opzette. De bouw werd versneld uitgevoerd nadat in 1652 het oude stadhuis was afgebrand, maar de Eerste Engelse Oorlog zorgde voor een tijdelijke onderbreking van het werk. Nadat het stadhuis in 1655 was ingewijd, duurde de afwerking – inclusief alle decoraties – nog tot 1666 en zelfs toen waren alleen de belangrijkste verdiepingen en vertrekken voltooid. De burgemeesters wilden met hun nieuwe stadhuis een monument oprichten voor het economische succes van Amsterdam en vooral voor de vrede en voorspoed die de stad ten deel viel na de Vrede van Munster.

Kerken

Veel terughoudender stelde het stadsbestuur zich op bij de realisatie van godsdienstige voorzieningen. Er kwamen welgeteld een hoofdkerk – de Oosterkerk (1671) op Wittenburg naar ontwerp van Daniël Stalpaert – en twee houten noodkerken bij, de Amstelkerk op het Amstelveld in 1670 en de Eilandskerk op het Bickerseiland in 1659. Naast de officiële protestante kerken waren er ook gebedshuizen voor verschillende andere godsdiensten, waaronder twee lutherse en twee doopsgezinde kerken. Na de instelling van het protestante geloof in 1578 bleven veel Amsterdammers katholiek: er werden in de periode 1625-1700 meer dan 25 rooms-katholieke schuilkerken ingericht, meestal in woonhuizen, die ook in de achttiende eeuw in gebruik bleven. Met de vele immigranten kwamen er ook buitenlandse kerken. Franse hugenoten stichtten twee Waals gereformeerde kerken en er waren twee Engelse kerken. Tussen 1602 en 1618 waren er drie joodse geloofsgemeenschappen van Portugese (Sefardische) joden die zich in de nieuwe stadsgebieden van Vlooienburg, Marken en Uilenburg hadden gevestigd. De Sefardim verenigden zich tot één gemeenschap, de Talmoed Thora in 1639. Inmiddels was in 1635 een gemeenschap van Duitse en Oost-Europese (Askenazische) joden gesticht, die tot de tweede golf joodse immigranten hoorden. De joodse bevolking maakte eerst gebruik van huissynagogen, maar kreeg in korte tijd drie eigen synagogen. In 1671 werd de Grote Hoogduitse (Asjkenazische) synagoge ingewijd aan de Deventer Houtmarkt (nu het Jonas Daniël Meijerplein), die de Asjkenazim had laten bouwen door de Amsterdamse architect Elias Bouwman. In 1675 bouwde hij ertegenover de Portugese Synagoge, de Esnoga, die een voorbeeld werd voor latere Sefardische synagogen elders op de wereld. Een tweede synagoge (Obbene Sjoel) voor het toenemend aantal Hoogduitse joden werd in 1685 geopend boven de joodse vleesmarkt (uit 1648) achter de Grote Synagoge.

Waterhuishouding

De publieke werken richtten zich ook op de waterhuishouding. De kwaliteit van het grachtenwater was een voortdurend punt van zorg. Doordat bewoners en bedrijven steeds meer afval in de grachten gooiden en beerputten en secreten rechtstreeks op het water loosden, nam de watervervuiling aanzienlijk toe. Er waren in 1631 meer dan acht opzichters aangesteld die de grachten vrij van afval moesten houden, maar dat mocht niet baten. Ook het vuile IJ-water dat de stad binnendrong zorgde voor problemen, omdat het water verzilte en door dichtslibbing ondieptes in de haven ontstonden. De aanleg van de Nieuwe Vaart met een stelsel van watermolens bleek tot niet voldoende watercirculatie en een adequate zuivering van het stedelijk watersysteem te leiden. Onder directe bemoeienis van burgemeester Johannes Hudde en oud-burgemeester Nicolaas Witsen boog een commissie van de Stadsfabriek zich over de waterhuishouding. De urgentie ervan bleek in 1651 toen na een dijkdoorbraak delen van Amstelland en Amsterdam overstromden. Een van hun maatregelen was de bouw van de Amstelsluizen voor de Hogesluis in 1671. Daarnaast werd er besloten tot een water-

kering aan de IJ-zijde, zodat het vloedwater kon worden geblokkeerd. In 1681 werd als eerste de Nieuwebrug verbouwd en van een sluis voorzien. In de brug kwam ook een stenen plaat met daarop het Amsterdams Peil aangegeven als officieel maatpunt van het waterpeil in de stad. Ondanks al deze inspanningen zou de Amsterdamse waterhuishouding tot in de tweede helft van de negentiende eeuw problematisch blijven.

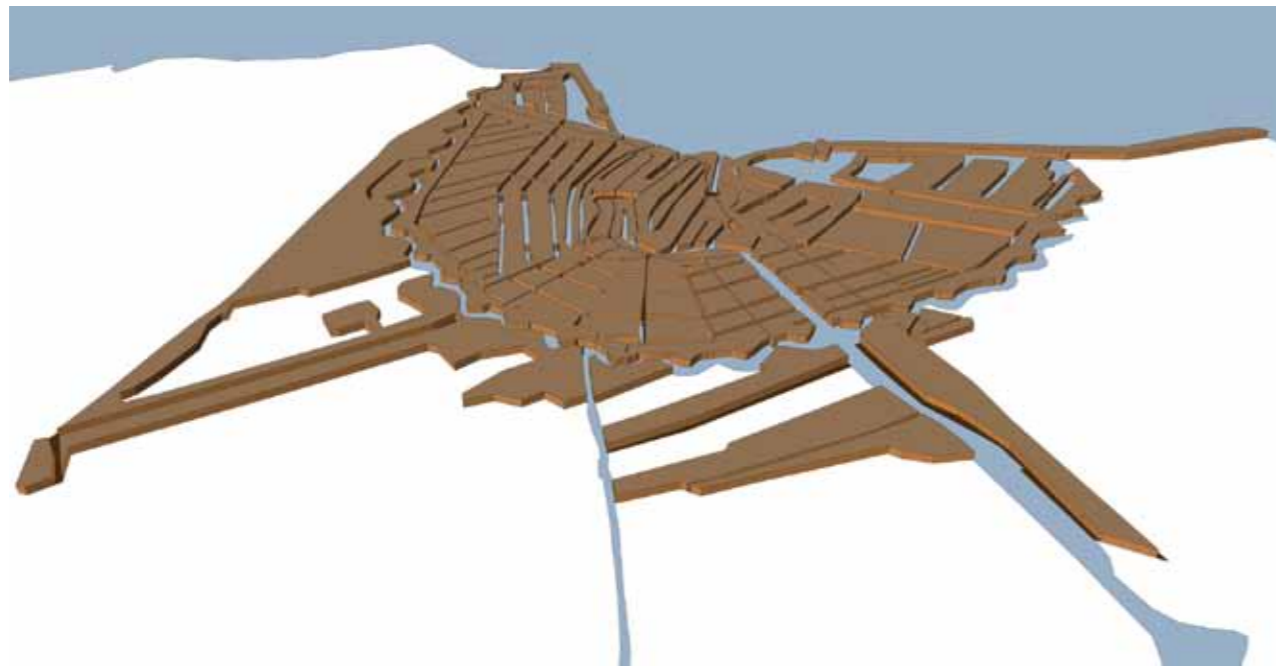
Stadsuitbreiding ten einde

De stedenbouwkundige invulling van het gebied aan de oostkant van de Amstel stagneerde omdat na 1675 de groei van de economie en de bevolking tot een eind was gekomen. De nieuwe grachten bleven onbebouwd en op de open terreinen aan de rand van de stad kwamen vervuilende industrieën, zoals een zwavelraffinaderij en een grote reeks stinkende jeneverstokerijen op het Roeterseiland tussen de Muiderpoort en de Weesperpoort. De overlast hier werd nog vergroot door de bijbehorende stallen waar varkens werden gemest met graanresten van de stokerijen. In 1682 werd besloten om het grote gebied tussen de Plantage Muidergracht en Rapenburgergracht (nu Entrepotdok) onbebouwd te laten. Er werden wel een aantal straten aangelegd, maar dit stuk stad werd niet met huizen bebouwd: het werd bestemd tot een stadspark met uitspanningen en tuinen, de Plantage.

Aardewerk

De import van Duitse steengoed kannen werd vanaf de veertiger jaren geheel gedomineerd door de blauwgrijze producten uit Westerwald. Onder het Nederlandse roodbakkend aardewerk kwamen nog tal van verschillende typen grappen uit Bergen op Zoom voor. In deze periode kwam er nog steeds faience uit Portugal binnen, en ook uit Frankrijk, terwijl het Italiaanse tinglazuur (uit Deruta en Castelli d'Abruzzo) sterk afnam. De aanvoer van grote hoeveelheden Chinees porselein door de VOC kwam tussen 1650 en 1680 tijdelijk tot stilstand vanwege interne conflicten en een keizerlijk handelsembargo, maar kwam daarna weer op het oude niveau. Intussen had de import zich uitgebreid met Japans porselein, dat nu ook op de Amsterdamse markt kwam. De productie van majolica is in het midden van de zeventiende eeuw sterk afgenomen, dit in tegenstelling tot faience. Nadat eerst in Amsterdam vooral Haarlems tinglazuur circuleerde, kwam dat vanaf het midden van de zeventiende eeuw vooral uit Delft, dat zich tot het voornaamste productiecentrum in de Nederlanden ontwikkelde. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw kwam de productie van serviezen op gang door de inburgering van allerlei nieuwe consumptieartikelen, zoals koffie, thee en chocola, en van tafel etiquette. Dit zorgde voor een cruciale omslag in de Nederlandse faienceproductie. Nu raakten series borden, kommen en kopjes in de mode met dezelfde decoraties, die vaak werden afgeleid van Chinese motieven. Omgekeerd werden in China series porselein met Europese decoraties, Chine de commande, besteld. Terwijl er meer en gevarieerdere voorwerpen van aardewerk op de markt komen, neemt tegelijkertijd hun prominente plaats in het huishouden af doordat metalen (koperen en ijzeren) gebruiksartikelen beter beschikbaar worden.

8 Amsterdam 1700-1850

totaal stedelijk oppervlak:	1.158 ha
bewoond oppervlak:	846 ha
aantal inwoners:	225.000 > 240.000 (1730) < 180.000 (1815) > 228.000 (1850)
aantal inwoners per ha:	270

Stagnatie en overgang

Na de grote stadsuitbreiding van 1663 volgde er een periode van bijna twee eeuwen, waarin vergroting van de stad, buiten de fortificatie, niet nodig was. De bevolking nam aanvankelijk nog iets toe, maar liep daarna sterk terug. Tegen het begin van de negentiende eeuw was het aantal inwoners met 60.000 afgenomen om vervolgens rond 1850 weer aan te groeien tot het peil van 1700. Amsterdam behoorde nog steeds tot de grote Europese steden, maar bleef ver achter bij de koplopers Londen, Parijs en Napels. Deze steden dankten hun macht, omvang en dynamiek niet alleen aan handel en nijverheid, zoals Amsterdam, maar het waren ook de politieke en militaire centra van nationale staten in opkomst, met de bijbehorende bureaucratische en ceremoniële instellingen. Amsterdam was een in zichzelf gekeerde stad vergeleken met de twee eeuwen daarvoor. De tijd van immigratie was voorbij en daarmee kwam ook een einde aan de vernieuwing en ontwikkeling van de stad waar de nieuwkomers voor hadden gezorgd. De sociale verhoudingen binnen de stad verscherpten zich en de autochtone bevolking organiseerde zich vanwege onvrede om de economische situatie. Tegelijkertijd had Amsterdam moeite om op Europees niveau aansluiting te vinden met de economische en politieke ontwikkelingen. Een reeks van turbulente politieke gebeurtenissen rond de eeuwwisseling zorgde voor ingrijpende veranderingen, die ertoe leidden dat Amsterdam de hoofdstad werd van het in 1813 uitgeroepen Koninkrijk der Nederlanden. De eerste helft van de negentiende eeuw was een periode waarin de stad, weliswaar traag, veranderde van uiterlijk en van positie. Pas na 1850, kwam er nieuw elan met een bestuurlijke en politieke omslag en een nieuwe periode van economische groei. Toen kon Amsterdam zich weer ontwikkelen tot een moderne stad.

Bestuur en bevolking

In de achttiende eeuw was het stadsbestuur in handen van een elite van traditionalistische regenten. In het Tweede Stadhouderloze Tijdperk (1702-1747) kregen de burgemeesters volledige zeggenschap over de bestuursbenoemingen en konden zij hun macht in de stad en ook binnen de Republiek vergroten. Hun bevoegdheden voor bestuur, justitie en handhaving raakten verder verknoot. De zorg van de bestuurders ging vooral uit naar het faciliteren van de scheepvaart en de wereldhandel, waarin Amsterdam na 1730 zijn koppositie had verloren, want dit was de kurk waarop de stedelijke economie dreef. In werkelijkheid stond tegenover het door hen zelf in standgehouden imago van een onafhankelijk en onbaatzuchtig bestuur en ambtenarij, een conservatief beleid met belangverstrengeling en corruptie. Tegelijkertijd groeiden de tegenstellingen tussen de bestuurlijke bovenlaag en de bevolking als nooit tevoren. In de tweede helft van de achttiende eeuw had 50 procent van alle huishoudens een jaarinkomen dat rond het bestaansminimum schommelde (200 gulden) en behoorde nog eens 27 procent (met 300-600 gulden) tot de lagere middenklasse. Een groot deel van de bevolking leefde op de grens van ondervoeding en honger. Toen de voedselprijzen in heel Europa ook nog eens stegen, leidde dat tot hoge nood onder de Amsterdamse bevolking. Bij verschillende gelegenheden deden zich sociale onlusten voor, zoals in 1747-1748 (vanwege stijgende belastingen en stagnerende nijverheid), waarbij ook het stadhuis werd bestormd. De terugkomst van Willem IV als stadhouder in 1747 gaf steun aan de burgerlijke oppositiebewegingen die streefden naar bestuurlijke en economische hervormingen in de stad. Hoewel de economische positie van de stad ver onder het niveau van de voorgaande eeuw bleef, deed Amsterdam het beter dan de andere steden van de Republiek.

Arbeid en nijverheid

De scheepvaart bleef de grootste werkgever in de stad. Er waren 65 scheepsbouwbedrijven, waar gemiddeld 100 arbeiders werkten, naast de grote werven van de Admiraliteit en de VOC met meer dan 1000 werknemers. Cruciaal voor de stedelijke nijverheid bleef ook de verwerking van koloniale importgoederen. Er was een constante aanvoer van suiker, vanuit circa 500 plantages in het Caribische gebied. De aanvoer van slaven naar de plantages vanuit Afrika werd in 1738 door de WIC gestopt, maar was al grotendeels overgenomen door particuliere ondernemingen die deze handel voortzetten: in 1700-1738 zijn circa 120.000 vervoerd en daarna tot circa 1800 nog eens 215.000. Daarna kwam de Nederlandse slavenhandel tot stilstand, nog voordat Nederland de slavernij afschafte: in Nederlands-Indië pas in 1859 en in Suriname en de Caribische eilanden in 1863. In 1750 telde de stad 90 suikerraffinaderijen, in 1787 was dat aantal toegenomen tot 108 en aan het einde van de eeuw was het aantal weer geslonken tot 80. De productie schommelde want de suikerconsumptie in Europa groeide weliswaar enorm, maar de prijzen daalden ook en handelspolitieke maatregelen van omringende landen zorgden van tijd tot tijd voor stagnatie in de afzet. In Amsterdam werd veel tabak verwerkt en toch ging het in deze sector slechter, vooral vanwege concurrentie uit Engeland. Een bedrijfstak die zich sterk ontplooid was de katoendrukkerij. Onbewerkte katoenen stoffen die door de VOC en vanuit Engeland werden aangevoerd werden hier bedrukt. Voor 1730 waren er circa 30 katoendrukkerijen en rond 1750 was hun aantal gegroeid tot 80: daarna liep deze nijverheid weer terug en in 1796 waren er nog maar twaalf. Veel van deze bedrijven vestigden zich buiten stad, voornamelijk langs de Overtoom en de Amstel waar schoon water was en voldoende ruimte voor het bleken van de stoffen. In Amsterdam was ook een grote vraag naar boeken, prenten, kunstvoorwerpen en luxeartikelen voor de welgestelde klasse. Het aantal dure winkels nam flink toe en ook de ambachtelijke sector groeide met ateliers waar kostbare pronkvoorwerpen werden gefabriceerd: in de jaren veertig telde de stad bijvoorbeeld 182 goud- en zilversmeden, 97 juweliers, 130 kunsthandelaars, boekdrukkers en -verkopers, en 27 Neurenbergerwinkels met snuisterijen van kostbare en zeldzame materialen.

Stad van tegenstellingen

De sociale en economische contracten binnen de bevolking hadden de differentiatie tussen de buurten in de stad versterkt. In de tweede helft van de achttiende eeuw was de grachtengordel nog steeds de exclusieve woonbuurt voor de welgestelde elite van kooplieden, terwijl de oude middeleeuwse binnenstad een buurt was voor de hogere middenklasse, met dure winkels in de Warmoesstraat, Nieuwendijk en Kalverstraat. De ambachtelijke bedrijven en bedrijfjes met bijbehorende woningen zaten in de wijken aan de buitenkant, zoals de Jordaan, het Noordse Bos, de jodenbuurt (met vooral diamantwerkers) en de drie Oostelijke Eilanden. Deze delen van de stad groeiden uit tot volksbuurten. Op de Oostelijke Eilanden was tweederde van de scheepsbouwbedrijven gevestigd. De bevolking hier vormde een gesloten beroepsgroep, ook wel de 'Bijltjes' en 'Klouwens' genoemd, met een sterke eigen identiteit. Deze goed georganiseerde beroepssector bestond uit de best betaalde arbeiders (met een gemiddeld jaarinkomen van 300 gulden) en had een bijzondere relatie met de stedelijke overheid, die relatief veel investeerde om de maritieme infrastructuur op peil te houden. Toch was er sprake van een voortgaande verpaupering van de arbeidersbevolking. Toenemende verkrotting van de volksbuurten was het gevolg. Ongeveer een kwart van alle woningen in de Jordaan bijvoorbeeld was rond 1775 inpandig, alleen bereikbaar via stegen, en bestond vaak uit vochtige kelderwoningen zonder daglicht. Terwijl de stad verder verdichtte bleven sommige delen van het stedelijk gebied aan de oostkant van de Amstel onbebouwd, omdat investeringen in woningbouw uitbleven. Deze braakliggende terreinen vervuilden gaandeweg. De bestaande woonhuizen werden in de achttiende eeuw wel voorzien van betere watervoorzieningen, onder meer door de aanleg van waterkelders. Bij dit systeem werden achter de huizen waar gemetselde bakken ingegraven om regenwater op te vangen en zo in drinkwater te voorzien.

Buiten de stad

Het platteland ten westen en zuidoosten van de Singelgracht raakte gaandeweg dichter bebouwd. Al in de zeventiende eeuw hadden zich in het buitengebied tal van bedrijven gevestigd. Nu ontstonden er verschillende concentraties aan nijverheids-, landbouwkundige en recreatieve voorzieningen voor de stedelingen, die uitgroeiden tot afzonderlijke buurten direct rond de stad. De westelijke polder, de Stads- en Godshuispolder, bood in de zeventiende eeuw plaats aan de houtindustrie: vanwege de goede (westelijke) windvang waren hier na 1670 al minstens 80 houtzaagmolens. In de achttiende eeuw werd deze Zaagmolenbuurt tussen de Singelgracht en de Kostverlorenkade een gevarieerd nijverheidsgebied, met tal van bedrijfsgebouwen, met molens voor de verwerking van de meest uiteenlopende producten en met goede transportverbindingen vanwege de vele sloten en vaarten. Langs de noordrand van dit gebied liep de belangrijke verbindingroute voor weg-, spoor- en scheepsvervoer (Haarlemmervaart en -weg) naar Haarlem, waarlangs woonhuizen en werkplaatsen verschenen. Ook zuidelijker langs de Singelgracht stonden zaagmolens, onder meer bij de Zaagmolensloot, de huidige Albert Cuyppstraat. Verder werd dit buitengebied ten westen van de Amstel gebruikt voor tuinbouw. Langs een stelsel van parallelle paden ontstond een uitgebreid complex van moestuinen waar groenten werden verbouwd die verkocht werden in de stad. De polder ten oosten van de Muiderpoort, de Watergraafsmeer, werd een gewild stedelijk recreatiegebied. Na de drooglegging van het Diemermeer in 1627, werd de polder opgedeeld in 60 kavels van elk circa 9 ha. Aanvankelijk werden de kavels vooral verpacht aan tuinders en boeren, maar de boerenhoeven werden gaandeweg omgebouwd tot uitspanningen met pleziertuinen en weelderige buitenhuizen, waar Amsterdamse patriciërs de zomer doorbrachten. In de achttiende eeuw telde de Watergraafsmeer meer dan 160 grotere en kleinere buitens.

Patriotten, Bataafse Republiek, Franse Tijd en Koninkrijk der Nederlanden

Tijdens de regeerperiode van Willem V als stadhouder (1751-1795), groeide een aanhoudend conflict met het stadsbestuur over vlootversterking, dat verscherpt werd vanwege de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784). In de stad namen de politieke tegenstellingen tus-

sen bevolking en bestuur toe. Er ontstond een groep, verbonden met de nieuwe politieke stroming van de Patriotten, die zich keerde tegen de Engelsen en tegen de stadhouders. Tegenover deze groep stonden de Oranje-aanhangers, waartoe vooral de arbeiders op de Oostelijke Eilanden behoorden. In 1787 probeerde Willem V het stadsbestuur te hervormen, maar dit veranderde niet veel aan de positie van de regenten. Toen in 1795 Frankrijk vanwege de revolutie de Republiek binnenviel, zag het ondergronds verzet van de Patriotten zijn kans schoon om het stadsbestuur omver te werpen. In 1795 werd de Republiek opgeheven en kwam er een einde aan de politieke cultuur van onafhankelijke provincies en steden, waarin Amsterdam meer dan twee eeuwen als een stadstaat had gefungeerd. In de daarop volgende periode van de Bataafse Republiek (1795-1806) kregen steden en dorpen de status van gemeentes met minder bestuurlijke bevoegdheden dan daarvoor. Ook tijdens het daaropvolgende Koninkrijk Holland (1806-1810) maakte Nederland, onder gezag van koning Lodewijk Napoleon, de broer van de Franse keizer Napoleon Bonaparte, kennis met een meer gecentraliseerde vorm van nationaal bestuur. Tijdens de inlijving in het Franse Keizerrijk (1810-1813) door Napoleon, werd Amsterdam het bestuurscentrum van de zeven Hollandse departementen en de derde keizerlijke hoofdstad na Parijs en Rome. Deze trend zette zich door nadat in 1813 het Koninkrijk der Nederlanden was uitgeroepen. Met de Grondwet van 1815 werd Amsterdam de hoofdstad van de nieuwe staat en verwierf zo een ceremoniële status als verblijfplaats van de nieuwe koning Willem I, want de nationale regering zetelde in Den Haag. Met de Gemeentewet van 1851 werd het gemeentelijk bestuur definitief geregeld.

Stad zonder wal

De stad lag in deze periode nog binnen de grenzen van de Vierde Uitleg van 1663. Toch was er voldoende ruimte en er werd meer gesloopt dan gebouwd. In de volksbuurten was veel open terrein, soms met bouwvallen en ook in het oosten van de stad lag nog veel grond braak. Het aantal inwoners dat in 1795 nog op 221.000 uitkwam, nam in de eerste twee decennia van de negentiende eeuw met 40.000 dramatisch af, een dieptepunt vergelijken met anderhalve eeuw eerder. Toch was dit ook een nieuw begin. De bevolking nam weer sterk toe en was omstreeks 1850 weer op het niveau van een eeuw daarvoor. Deze trend in inwonertal lijkt een graadmeter voor de langzame ontwikkeling die de stad in deze vijftig jaar doormaakt. Amsterdam heeft moeite om als ouderwetse, verkrotte en uitgewoende stad aansluiting te vinden met de internationale moderne stedelijke ontwikkelingen van de negentiende eeuw. Een cruciale eerste stap was de sloop van de halfcirkelvormige vestingwal met 26 bolwerken en acht poorten. Rond 1800 verkeerden de verdedigingswerken in zwaar verval vanwege achterstallig onderhoud. Ze hadden in feite hun nut verloren, want de verdediging van de Hollandse steden was gezekerd met het inundatiestelsel van de zeventiende-eeuwse Hollandse Waterlinie, dat in de negentiende eeuw werd gemoderniseerd. In 1798 werd de militaire functie van de Amsterdamse stadswal opgeheven en in 1803 werd begonnen met de sloop ervan. Die verliep weinig systematisch en pas rond 1875 was de stadswal volledig ontmanteld. Het terrein dat nu rondom de stad was vrijgekomen, werd grotendeels ingericht als wandelgebied met plantsoenen, waarna de overgebleven grond werd volgebouwd met allerlei bedrijfsgebouwen, opslagloodsen en afvalstortplaatsen. De sloop vanaf 1800 was meer dan alleen een bouwkundige ingreep in de oude stadsstructuur. De stadsmuur had eeuwenlang voor een scheiding tussen stad en land gezorgd. Met het verdwijnen ervan kwam ook een einde aan het traditionele gesloten karakter van de stad. De gebieden met molens en tuinen aan de overzijde van de Singelgracht werden nu buurten die bij stad hoorden. De oude binnenstad zelf bestond ook uit verschillende buurten met een eigen karakter en specifieke bevolkingsgroepen, zoals de Jordaan met zijn vele bedrijfjes, de Oostelijke en Westelijke Eilanden met vooral veel scheepswerven, de jodenbuurt rond het Waterlooplein en het parkgebied de Plantage.

Paleis en beurs

De komst van de Franse koning Lodewijk Napoleon in 1808 zorgde voor een andere ingrijpende verandering in de stedelijke infrastructuur, zij het vooral een symbolische.

Het stadhuis, dé architectonische verbeelding van de Amsterdamse stadstaat en burgerlijke trots, werd Koninklijk Paleis en dat is het tot op de dag van vandaag. De waag tegenover het stadhuis werd gesloopt en de Dam was niet langer het plein van de stad, maar een nationaal ceremonieel centrum. De kantoren van het stadhuis werden verplaatst naar het Prinsenhof, de voormalige zetel van de Admiraliteit aan de Oudezijds Voorburgwal. Hier zou het bestuurscentrum van de stad blijven tot de oplevering van het nieuwe onderkomen, de Stopera, op het Waterlooplein in 1988. De nauwe relatie tussen koning en stad droeg bij aan de economische opleving en daarmee ook aan stedenbouwkundige ontwikkelingen. Koning Willem I maakte met zijn handelspolitiek Amsterdam weer de voornaamste haven voor koloniale waren, wat een belangrijke stimulans was voor het herstel van de handel en industrie. Zo kwam hier in 1824 het hoofdkantoor van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, een particuliere handelonderneming en een soort opvolger van de VOC. De economische opleving zorgde ook voor een nieuwe koopmansbeurs. De zeventiende-eeuwse beurs van Hendrick de Keyser aan het Rokin werd in 1837 afgebroken en een nieuw classicistisch gebouw, ontworpen door architect J.D. Zocher, kwam in 1845 op de plaats van de vismarkt aan de Dam te staan. De vismarkt werd verplaatst naar de Nieuwmarkt.

Haven en spoor

Met de groei van de scheepvaart investeerde de stad vooral weer in de infrastructuur van de haven. De toegankelijkheid van de haven was problematisch vanwege het dichtslibben van het IJ en er moest daarom voortdurend worden gebaggerd. In 1808 kwam ingenieur J. Blanken Jz. met een plan voor nieuwe dijken rond het IJ die de doorstroom van het water moesten bevorderen. Dit plan ging eerst niet door, maar later kwamen er toch twee grote dijken om de Westelijke en Oostelijke eilanden, de Oosterdoksdiijk (1832) en de Westerdoksdiijk (1834). Intussen was in 1824 Noordhollandsch Kanaal gegraven, vanaf het IJ naar de marinehaven Den Helder in de kop van Noord-Holland. Na een reeks aanpassingen kon deze waterweg vanaf 1840 worden gebruikt voor vrachtverkeer en was Amsterdam beter aangesloten op het vaarwegennet. Het transportnetwerk van de stad werd uitgebreid met de eerste spoorwegstations. Na de sloop van de Haarlemmerpoort in 1837 kwam er in 1840 een nieuw poortgebouw, de Willemspoort, bij station d'Eenhonderd Roe, het toenmalige eindpunt van de in 1839 geopende spoorweg naar Haarlem (op 100 roeden van de poort gelegen). Na de bouw van een permanent station in 1842, werd de plaats van de oude zeventiende-eeuwse stadspoort het eerste stedelijke knooppunt van de nieuwe spoorinfrastructuur. In 1844 kreeg de stad een tweede station, buiten de Weesperpoort, voor de Rhijnspoorweg naar Duitsland.

Schepen en fabrieken

Het werk in de maritieme bouw- en transportsector nam nu weer flink toe: rond 1850 was circa 30 procent van de beroepsbevolking hierin werkzaam, deels in kleinschalige bedrijven, maar ook in grote ondernemingen die met name op en rond de Oostelijke Eilanden waren gevestigd. In de oude pakhuizen van de VOC waren vanaf 1811 de douanedepots ondergebracht voor de opslag van belastbare goederen, een uitvloeisel van de Franse wetgeving. In 1827 kwam er een nieuw complex van magazijnen aan de Hoogte Kadijk en de Rapenburgergracht, het Entrepotdok, dat in 1840 werd uitgebreid. Op het terrein van de VOC-werf op Oostenburg vestigde zich de eerste industrie met grote en moderne fabrieken. In 1827 richtte Paul van Vlissingen, directeur van de Amsterdamsche Stoomboot Maatschappij, hier een werkplaats in voor stoommachines, toestellen voor de suikerindustrie en ook bruggen, kranen en kannonnen. In samenwerking met zijn compagnon A.E. Dudok van Heel breidde hij de productie uit met ijzeren schepen. In hun Fabriek van Stoom- en andere Werktuigen (vanaf 1914 kortweg Werkspoor) werden vanaf 1898 ook stoomlocomotieven en treinstellen gefabriceerd. In 1954 fuseerde de fabriek met de Machinefabriek Gebr. Stork & Co., voor de productie van dieselmotoren en spoorwagematerieel, maar het Werkspoor-complex bleef tot het einde van de twintigste eeuw in bedrijf.

Geloof en vertier

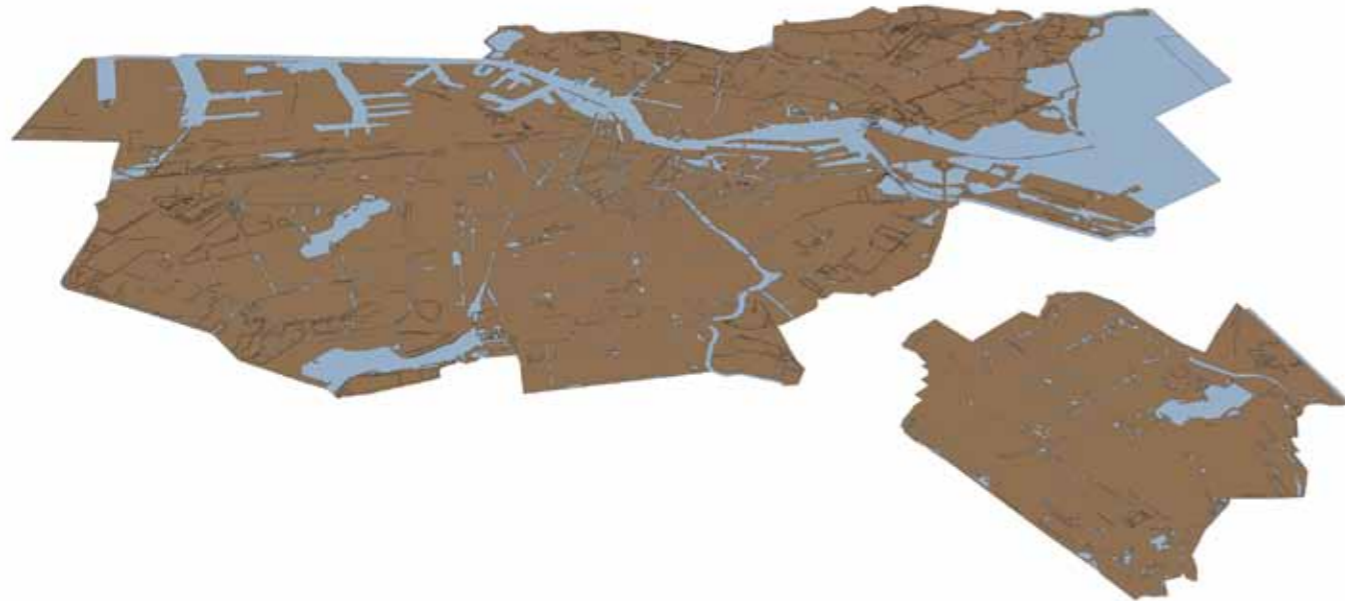
Amsterdam was sinds 1578 een protestante stad, maar veel inwoners waren katholiek gebleven: in de eerste helft van de achttiende eeuw was dat twintig procent. Na de val van het regenten stadsbestuur in 1795 werden de godsdienstige beperkingen opgeheven en konden katholieken hun geloof weer in het openbaar beoefenen. Al in 1796 werd de eerste van de vele katholieke schuilkerken, de Duif op de Prinsengracht, vervangen door een kerkgebouw. De eerste nieuwe kerk, de Sint Catharina aan het Singel, dateert van 1813 en tot 1850 kwamen er nog elf nieuwe of verbouwde kerken bij. Het aantal synagogen op Vlooienburg breidde zich met de Driete Sjoel (1700) en de Nieuwe Synagoge (1750) uit tot vier. Het meer liberale en mondaine klimaat zorgde ook voor een toename van het aantal culturele instellingen. Er waren verschillende theaters voor toneel en opera en een verscheidenheid aan variétésalons, danszalen en koffie- en wijnhuizen voor het lichtere vermaak. Veel daarvan stonden rond het Rokin, maar de Nes werd het echte centrum van het Amsterdamse uitgaansleven. De groene boomrijke buurt de Plantage werd een echt recreatie- en flaneergebied, dat vooral op zondag in trek was, met tal van culturele en horeca voorzieningen, zoals herbergen, terrassen en concertzalen. De grootste attractie werd de dierentuin Artis, die in 1838 begon als een parkje (het Middenhof) met wat exotische vogels, opgericht door het zoölogisch genootschap Natura Artis Magistra. De collectie en het park breidden zich gestaag uit en rond 1855 was er een omvangrijk parkcomplex met tal van gebouwen en verschillende dieren en planten. Nu ook werd de Plantage definitief als woonwijk ingericht, bijna twee eeuwen na de aanleg van dit deel van de stad tijdens de Vierde Uitleg.

Aardewerk

Duits steengoed uit de Rijnstreek bleef in deze periode een belangrijk gebruiksgoed. De kruiken en potten kwamen vooral uit Frechen, maar ook nog uit Westerwald. Vanaf het einde van de achttiende eeuw werden de kruiken cilindrisch van vorm: ze dienden als flessen waarin mineraalwater werd gebotteld en waarvan honderdduizenden exemplaren in Amsterdam werden ingevoerd. Het keukengerei van roodbakend aardewerk kwam deels nog, zoals in de voorgaande eeuwen, uit Bergen op Zoom, maar werd ook lokaal in het westen van Nederland geproduceerd. Het Duitse slibversierde aardewerk kwam niet langer uit de streek rondom de Wezer en Werra, maar uit het gebied van de Nederrijn. Van een reguliere majolicaproductie was na 1750 eigenlijk geen sprake meer. De schaarse borden die nog voorkwamen, waren hoofdzakelijk afkomstig uit Friesland waar de productie langer in stand bleef. Er was nog wel een gevarieerd aanbod van faience in Nederland. Dit kwam vooral uit Delft, maar ook Amsterdam had in 1754-1764 een eigen productie met de firma Blankenburg op de Overtoom. Porselein had vooral met kopjes voor chocola en thee een vaste plaats in de huishoudens verworven: er was een gevarieerd aanbod van voorwerpen en decoraties, die zowel uit blauwwitte en in toenemende mate uit veelkleurige patronen bestonden. Vanaf het midden van de achttiende eeuw begon de industriële productie van porselein in Europa (Duitsland en Engeland). Dit waren vooral luxeartikelen die archeologisch nauwelijks worden teruggevonden. Andere industriële producten waren steengoed kommen en borden uit Engeland: hier kwam vanaf 1750 een grote variëteit aan industrieel aardewerk serviezen vandaan (creamware, pearlware, whiteware), al dan niet met transfertechniek versierd.

9 Amsterdam 1850-2011

Vincent van Rossem

1850-1900
 totaal stedelijk oppervlak: 4.669 ha
 bewoond oppervlak: 1.314 ha
 aantal inwoners: 228.000 > 510.000
 aantal inwoners per ha: 388

1900-2011
 totaal stedelijk oppervlak: 21.933 ha
 bewoond oppervlak: 16.518 ha
 aantal inwoners: 510.000 > 780.559
 aantal inwoners per ha: 47

Modernisering van de stad

In 1850 lag de stad Amsterdam nog binnen haar zeventiende-eeuwse vestinggordel. Er woonden een kwart miljoen mensen in wat tegenwoordig de binnenstad wordt genoemd. Veel gebouwen waren ernstig verwaarloosd en in verval. Het havenbedrijf dat ooit voor ongekende rijkdom had gezorgd, kwam door de Napoleontische oorlogen vrijwel tot stilstand. Het herstel verliep moeizaam. De haven van Rotterdam, die over een open verbinding met de Noordzee beschikt, ontwikkelde zich tot een belangrijke concurrent. Mede dankzij de Nederlandsche Handel-Maatschappij (1824) bleef Amsterdam echter het centrum voor de kostbare waren (tabak, thee, rubber) die uit Nederlands-Indië werden aangevoerd. Door de modernisering van het bankbedrijf kon de stad ook haar positie als financieel centrum handhaven. De joodse elite speelde daarbij een belangrijke rol. Ook de diamantslijperij, van oudsher een joodse bedrijfstak, floreerde. Al in 1848 werd op het Roeterseiland, een gebied vol pakhuizen en bedrijven aan de rand van de stad, de eerste door stoom aangedreven slijperij gebouwd, waarna vele andere slijperijen volgden.

Fabrieken

Zo werd de basis gelegd voor de moderne industriestad die Amsterdam in de daarop volgende eeuw zou worden. Na de opening van het Noordzeekanaal in 1876 ging het snel. De haven kwam weer tot leven en ook de Amsterdamse scheepsbouw bloeide op. Men bouwde nu stalen schepen met moderne stoommachines. Toen de schepen groter werden, verhuisden de scheepswerven van de Oostelijke Eilanden naar Amsterdam-Noord, maar de belangrijkste machinefabriek van de stad, Werkspoor, bleef gevestigd op Oostenburg, een reeds eeuwenoud industriegebied. Ook in andere delen van de stad, vooral in de oude volkswijken die de grachtengordel omringen, verrezen grote nieuwe fabrieken. Na lange en moeizame onderhandelingen met de nationale overheid kon een begin gemaakt worden met het verbeteren van de scheepvaartverbinding tussen Amsterdam en de Rijn. Zo kreeg in 1881 het Merwedekanaal gestalte, dat in 1931 nog eens ingrijpend verbeterd zou worden, het tegenwoordige Amsterdam-Rijnkanaal. Met de aanleg van spoorwegen, waaronder het Rijnspoor naar Duitsland, werd de grootschalige vernieuwing van de infrastructuur voor de haven gecompleteerd.

Het Centraal Station

Ook het personenvervoer per trein werd al snel van groot belang. De woonmogelijkheden in de stad waren weinig aantrekkelijk voor de nieuwe middenklasse, bouwen was duur in Amsterdam door de noodzakelijke paalfunderingen, en velen gaven er de voorkeur aan om zich te vestigen in nieuwe voorsteden op de hoger gelegen zandgronden van de duinstreek in het westen of het Gooi in het oosten. Daar was nog ruimte voor vrijstaande huizen met een tuin en per trein duurde de reis minder dan een half uur. Voor deze stroom forensen werd een station gebouwd, het Centraal Station, ontworpen door de bekende Nederlandse architect P.J.H. Cuypers. Over de situering van dit station is een lange discussie gevoerd. Het verrees op een kunstmatig eiland midden in het oude havenfront en werd in 1889 geopend. Het beeld van de stad veranderde daardoor ingrijpend en aan de geschiedenis van de historische haven werd tot groot verdriet van vele Amsterdammers voorgoed een einde gemaakt. Dit einde was echter hoe dan ook onvermijdelijk en het centraal in de stad gesitueerde station was van groot belang voor het zakenleven. Het Centraal Station voorkwam dat het historische Amsterdam een museumstad werd.

Gedempte grachten en riolering

Het Centraal Station trok andere belangrijke zakelijke instellingen aan, zoals de nieuwe beurs, die in 1898-1903 door architect H.P. Berlage werd gebouwd op een deel van het Damrak ten noorden van de beurs van Zocher aan de Dam dat in 1882 werd gedempt. De toegankelijkheid van de oude stad werd verbeterd door grachten te dempen, waaronder de Nieuwezijds Achterburgwal (nu Spuistraat) in 1867 en het Spui in 1882. In 1884 volgde de Nieuwezijds Voorburgwal, die werd gezien als een nieuwe boulevard die van het station naar het hart van de stad voerde, en in 1895 werd de Warmoesgracht herdoopt tot Raadhuisstraat. Die radiaalstraat vormde een nieuwe brede verbinding haaks op de vier hoofdgrachten, pal achter het oude stadhuis. Langs en nabij deze route verrezen tot 1940 vele moderne kantoorgebouwen. In totaal verdwenen er zestien grachten: voor een deel waren dat ook de meest vervuilde grachten in de Jordaan, die vanwege hygiënische redenen dicht moesten. De woonomstandigheden in de sloppen en stegen van de binnenstad waren dramatisch slecht. Na de cholera-epidemie van 1866 werden plannen ontwikkeld om een einde te maken aan het systeem van beerputten en het lozen van fecaliën op de grachten. Een riolerings- en waterleidingsstelsel werd opgezet, dat in de binnenstad pas in 1934 werd aangelegd en in 1989 was voltooid. De nieuwe wijken die aan het eind van de negentiende eeuw rond de oude zeventiende-eeuwse stad ontstonden, hadden dit al eerder. Ook werd het stedelijk ziekenhuis, het Binnengasthuis, dat eeuwenlang in een middeleeuws kloostercomplex gevestigd was, verbeterd. Het eerste nieuwe gebouw, een kraamkliniek, verrees hier in 1870. Op de plaats van het Pesthuis aan de Overtoom werd vanaf 1891 een tweede ziekenhuis gebouwd, het Wilhelminagasthuis.

Nieuwe stadsuitbreidingen: Plan Van Niftrik

De economische dynamiek trok vele migranten van het platteland aan. De stad moest uitgebreid worden. Aanvankelijk werd nog gedroomd van een ambitieus plan, vergelijkbaar met de beroemde Weense stadsuitbreiding. Men was de glorie van de grachtengordel nog niet vergeten in Amsterdam. Maar dat ontwerp, het Plan Van Niftrik uit 1868, was veel te ambitieus voor de verarmde hoofdstad. De ingenieur J.G. van Niftrik projecteerde een ring van royaal aangelegde nieuwe wijken rond de stad, met brede boulevards naar buitenlands voorbeeld. Zelfs de wijken voor arbeiders waren in zijn plan zeer ruim van opzet. Het ontwerp was echter door de hoge grondprijzen en dus onvermijdelijke hoge bebouwingdichtheden onuitvoerbaar. Amsterdam had het karakter van een nuchtere werkstad gekregen en er was behoefte aan grote aantallen bescheiden woningen voor de nieuwe arbeidersklasse. Ook de visionaire Amsterdamse arts Samuel Sarphati streefde naar meer stedenbouwkundige allure in de hoofdstad, maar zijn plannen waren eveneens te hoog gegrepen. Slechts een klein deel kon worden gerealiseerd, bestaande uit dure huizen voor de meer kapitaalkrachtige burgerij en een luxehotel, het Amstel Hotel. Zijn meest spectaculaire bijdrage aan de ontwikkeling van de stad, het Paleis voor Volksvlucht, werd in 1864 geopend. Het was een futuristische constructie van staal en glas, die in 1929 tot de grond toe afbrandde. De door Sarphati beoogde functie van internationaal expositiecentrum heeft het gebouw nooit kunnen verwezenlijken.

Plan Kalff

Er kwam in 1877 een nieuw ontwerp ter tafel, het Plan Kalff, dat voorzag in de bouw van de grote negentiende-eeuwse wijken die gedurende het laatste kwart van de eeuw gerealiseerd zouden worden ten westen en zuidoosten van de Singelgracht: de Dapperbuurt, de Oosterparkbuurt, de Pijp, Oud-West, de Staatsliedenbuurt en de Spaarndammerbuurt. Het beeld van deze stadsuitbreiding werd gedomineerd door lange smalle straten met aan weerszijden eindeloze rijen typisch Amsterdamse huurkazernes. Op de traditioneel smalle en diepe percelen, gemiddeld iets meer dan vijf meter breed en twaalf meter diep, verrees in hoog tempo kleine woningen in vier bouwlagen, twee per verdieping. Zo konden enorme aantallen betaalbare huurwoningen worden gerealiseerd, maar van begin af aan had de spraakmakende burgerij veel kritiek op de stadsuitbreiding. Men hekelde het armoedige karakter van de nauwe straten en de troosteloze architectuur, waarbij de grachtengordel op geheel onrealistische wijze als stedenbouwkundig ideaal werd gehanteerd. Ingenieur J. Kalff, de ontwerper van het uitbreidingsplan, had alleen voor de Museumbuurt een uitzondering gemaakt. Hier verrees na 1880 het Rijksmuseum, ook ontworpen door Cuypers. Dit was een zeer prestigieus project en het lag voor de hand om te veronderstellen dat er belangstelling zou zijn voor een beperkt aantal dure bouwkavels rond het museum. Het heeft overigens lang geduurd voordat al deze kavels bebouwd waren.

Plan Berlage

Toen een wijziging van de gemeentegrens het in 1896 mogelijk maakte om de stad vooral aan de zuidzijde verder uit te breiden, stond dan ook van tevoren vast dat meer ambitie op stedenbouwkundig en architectonisch niveau vereist was. Dit resulteerde in het befaamde uitbreidingsplan voor Amsterdam-Zuid van H.P. Berlage, de enige Nederlandse architect die wereldberoemd is. Maar er waren nog veel meer ontwikkelingen gaande, met name internationale ontwikkelingen in de arbeidersbeweging. De globalisering van het maatschappelijk leven was toen al begonnen. De industrialisering bracht een grote sociale omwenteling met zich mee. De proletarische revolutie die Karl Marx voorzag bleef uit, maar de arbeidersklasse kreeg wel degelijk politieke macht. In Amsterdam speelde de ANDB, de vakbond van de diamantslijpers, daarbij een voortrekkersrol. De socialistische partij groeide snel en ging deel uitmaken van het stadsbestuur. Het lag voor de hand dat de socialisten in eerste instantie de werk- en woonsituatie van de arbeidende klasse wilden verbeteren. Hun eerste wethouder, F.M. Wibaut, trad in 1914 aan en onder zijn leiding zou Amsterdam zich ontwikkelen tot het 'mekka van de volkshuisvesting'.

Een stad van paupers

Ondanks de nieuwe infrastructuur en de stoommachine was Amsterdam in velerlei opzichten nog een typische oude Europese stad, smerig en buitengewoon ongezond voor het overgrote deel van de bevolking. Het uitbreidingsplan van Berlage had weliswaar belangrijke stedenbouwkundige verbeteringen met zich meegebracht, waaronder de essentiële scheiding tussen bedrijventerreinen en woongebieden, maar van deze nieuwlichterij profiteerde alleen de middenklasse. In de grote negentiende-eeuwse woonwijken, die vooral voor de arbeiders gebouwd waren, woonde men doorgaans boven een bedrijf dat op de begane grond gevestigd was, terwijl ook de binnenterreinen van de bouwblokken vaak in beslag werden genomen door bedrijfsgebouwen. Grootschalige industrie op industrieterreinen leek van groot belang voor de werkgelegenheid, door de grote aantallen werknemers, maar rond 1930 bleek uit onderzoek dat de bedrijvigheid in de stad in feite gedomineerd werd door kleine werkplaatsen met hooguit drie werknemers die in belangrijke mate gevestigd waren in de volkswijken. Zo was het eigenlijk altijd geweest in de Europese stad, maar nu hadden de socialisten de politieke macht om daar iets aan te veranderen.

De moderne stedenbouw

De basis voor het idee van de moderne stad was natuurlijk gelegd in Engeland. Daar werd men voor het eerst geconfronteerd met de sanitaire en sociale problemen van de moderne industriestad. Tegelijkertijd had de medische wetenschap duidelijk gemaakt dat het traditioneel extreem hoge sterftecijfer van de Europese stad met tal van simpele maatregelen gereduceerd kon worden. De resultaten van die maatregelen waren spectaculair in de Engelse industriesteden. Aan het eind van de negentiende eeuw formuleerde Ebenezer Howard de stedenbouwkundige conclusie die hieruit getrokken zou moeten worden in zijn befaamde boek *Garden Cities of To-Morrow*. Daarmee was de theoretische basis gelegd voor een totaal nieuwe visie op het stedelijk bouwwerk. De stedeling zou gehuisvest moeten worden in een gezonde omgeving met veel groen, bij voorkeur in laagbouw, en het industrieel bedrijf zou op grote afstand van deze woonwijken gevestigd moeten worden. Er ontstond binnen korte tijd een omvangrijke vakliteratuur op het gebied van de volkshuisvesting en de stedenbouw. Aanvankelijk werd die gedomineerd door Engelsen, maar toen de Duitse steden rond 1900 begonnen te groeien, ontwikkelde men daar een sterk ambtelijk apparaat dat de vooruitgang in de stedenbouw een krachtige impuls gaf. Men sprak in Duitsland zelfs misprijzend van 'Manchesterleute', achterlijke lieden die nog niet begrepen hadden dat de moderne stad een perfect geordende machine moest zijn, die vooral door de overheid gebouwd en onderhouden moest worden.

De Dienst der Publieke Werken en het Algemeen Uitbreidingsplan

In Amsterdam was tussen 1920 en 1930 sprake van een kentering. De annexatie van een aantal randgemeenten in 1921 – de gehele gemeente Watergraafsmeer, delen van Ouder- en Nieuwer-Amstel, de gehele gemeente Sloten en verschillende gemeenten ten noorden van het IJ – maakte het mogelijk om de ontwikkeling van de stad in een ruimer geografisch kader te plaatsen, terwijl het stedelijk grondbedrijf sinds 1900 veel grond had aangekocht om prijsopdrijvende speculatie te voorkomen. De socialisten, sterk beïnvloed door Duits gedachtegoed, wonnen aan invloed en de dagen van het liberale *laissez faire* waren voorgoed geteld in de stedelijke ontwikkeling. Na een langdurige en fascinerende politieke discussie in de gemeenteraad kwam het onvermijdelijke Nederlandse compromis tot stand. De 'burgerpartijen' zagen in dat de eisen van de socialisten op het gebied van volkshuisvesting en stedenbouw weliswaar kostbaar waren, maar op termijn lonend zouden zijn voor het bedrijfsleven in de stad. Dit compromis kreeg ambtelijk gestalte in een Afdeling Stadsontwikkeling met hoogopgeleide en vooruitstrevende medewerkers bij de Dienst der Publieke Werken, waar men nooit veel belangstelling had getoond voor het welzijn van de minder geprivilegieerde stedeling. Deze dienst, die in 1850 was ontstaan als opvolger van de zeventiende-eeuwse Stadsfabriek en tot 1998 in bedrijf bleef (met het Wibauthuis vanaf 1964 als hoofdkantoor), had zich door de snelle ontwikkeling van de civiele techniek een sterke positie

verworven. De nieuwe afdeling kreeg steun van een ambitieuze directeur die over grote bestuurlijke talenten beschikte, zodat al snel resultaten geboekt konden worden. De Afdeling Stadsontwikkeling produceerde binnen enkele jaren een baanbrekend stedenbouwkundig ontwerp voor Amsterdam, het Algemeen Uitbreidingsplan, dat in 1935 werd goedgekeurd door de gemeenteraad. De realisering van dit visionaire ontwerp zou echter bijna twee decennia vertraging oplopen, eerst door de economische crisis, daarna door de Tweede Wereldoorlog.

De naoorlogse wijken

Pas na 1950 kon een begin gemaakt worden met de bouw van de geprojecteerde nieuwe wijken, voornamelijk ten westen van de stad – Slotermeer, Geuzenveld, Slotervaart en Osdorp – waar 35.000 woningen gerealiseerd zouden worden. Ten zuiden van de stad, aansluitend bij het Plan Berlage, verrees een nieuwe wijk voor de middenstand: Buitenveldert. Dit waren lange tijd de ‘nieuwbouwwijken’ in Amsterdam, met frisse flatgebouwen van moderne architecten en heel veel openbaar groen. Maar inmiddels, een halve eeuw later, is het toekomstbeeld van toen sterk verouderd. De woningen zijn overwegend klein, hooguit 70 m², en dus ook goedkoop. Dit laatste heeft in de loop der jaren invloed gehad op de bevolkingssamenstelling. De naoorlogse wijken vormen nu, overigens net als elders in Europa, een concentratie van de minimuminkomens in de stad. Rond 1970 werd ten slotte nog een grote nieuwbouwwijk gerealiseerd, de Bijlmermeer: 13.000 woningen in enorme flatgebouwen met acht lagen op een onderbouw. Ondanks de kwaliteit van de woningen, met 100 m² ongekend groot, is het deze futuristische hoogbouwwijk slecht vergaan. Een groot deel is alweer afgebroken. Afgezien van wat onbetaalbare appartementen rond Central Park in New York, heeft het idee van hoogbouw in de moderne stad overal gefaald.

Arbeidsmigranten

De problemen van de naoorlogse wijken worden in het politieke debat vaak gekoppeld aan de herkomst van de bewoners. Hier wonen namelijk de arbeidsmigranten die vanaf de jaren zestig met velen naar Nederland zijn gekomen om in de toen bloeiende industrie te werken. Eerst Spanjaarden en Italianen, die veelal na enige jaren terug gingen naar hun vaderland, later Turken en Marokkanen. Voor met name Marokkanen bestaat weinig reden om terug te keren naar het land van herkomst, dat straatarm is met, anders dan Turkije, een stagnerende economie en een politiek klimaat dat evenmin veel goeds belooft. De Marokkaanse ‘gastarbeiders’ hebben zich met vaak grote gezinnen voorgoed in Amsterdam gevestigd. Zij hangen een ander geloof aan dan autochtone Amsterdammers, maar dat is niet de kern van het probleem. Het probleem is dat de werkgelegenheid voor deze geheel ongeschoolde en vaak zelfs ongeletterde arbeidskrachten verdwijnt door veranderingen in de economie. Zo ontstaan gezinnen die onder zeer povere omstandigheden moeten leven, waardoor ook de kinderen op hun beurt weinig kansen krijgen in de Nederlandse samenleving.

Groot Amsterdam 1940-2020

Met het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam werd de grondslag gelegd voor het idee van de ruimtelijke ordening in Nederland dat in 1962 wereldfaam verwierf met de Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland. Een ambtelijk beleidsstuk waarin de toekomstige ontwikkeling van stad en land nauwkeurig werd geregeld. Dit bleek in de dagelijkse praktijk vaak problematisch te zijn, maar decennialang heerste de gedachte dat verreгаande planning mogelijk was. Dit werd mede mogelijk gemaakt door de grootschalige inpoldering van de voormalige Zuiderzee, eens de scheepvaartroute naar Amsterdam. Deze binnenzee was in 1932 afgesloten met de Afsluitdijk. De inpoldering werd uitgevoerd door de rijksoverheid, wat betekende dat alle nieuwe grond eigendom was van de gemeenschap. Zo was het mogelijk om voor de polders een waarlijk grootse stedenbouwkundige visie te ontwikkelen, die in 1961 werd vastgelegd in het Structuurplan voor de Zuidelijke IJsselmeerpolders. De Amsterdamse Afdeling

Stadsontwikkeling speelde daarbij een belangrijke rol, waardoor men een geheel nieuwe voorstad op goedkope bouwgrond kon projecteren. Vele Amsterdammers wonen tegenwoordig in Almere, dat per trein in twintig minuten bereikbaar is. Zo kon de overheid de decentralisering van de stad, die met het Algemeen Uitbreidingsplan begonnen was, bijna perfect plannen. De laatste stadsuitbreiding van Amsterdam is IJburg, een woonwijk voor 18.000 inwoners op zes kunstmatige eilanden ten oosten van de stad. Er wordt sinds 1992 aan gewerkt, drie eilanden zijn inmiddels voltooid. Zo werd het oude Amsterdamse gebruik om eilanden in het IJ te maken voor stadsuitbreidingen weer toegepast. De decentralisering zou echter aan haar eigen succes ten onder gaan. De stad verloor binnen korte tijd bijna 150.000 inwoners. In de historische binnenstad, waar in 1850 nog een kwart miljoen mensen woonden, resteerden in 1970 nog 30.000 inwoners. Decentralisering creëerde ruimte voor andere functies, met name kantoren, maar ten slotte werden ook de nadelen zichtbaar. Het draagvlak voor tal van essentiële stedelijke voorzieningen verdween, zoals het onderwijs en culturele instellingen, terwijl ook het aanbod van winkels sterk verschaalde. Tegelijkertijd ging de industrie ter ziele. De scheepsbouw verhuisde naar Azië, waar Japanners en later Koreanen het werk sneller en voor minder geld deden. De economische motor die Amsterdam sinds 1876 grote voorspoed had gebracht, was versleten. Binnen korte tijd verdween vrijwel alle industriële bedrijvigheid.

Het magisch centrum

Terwijl donkere wolken zich samenpakten boven de stedelijke economie, begon het voor het eerst na de Tweede Wereldoorlog weer leuk te worden in de stad. De internationale hippiebeweging was in Amsterdam niet alleen hip, zoals in Londen, maar had een meer sociaal geëngageerd karakter. De ‘provobeweging’, ook langharig en gekleed in witte spijkerpakken, had een buitengewoon kritische kijk op de Nederlandse samenleving, die als ‘autoritair’ werd gekenmerkt. In 1968 werd in een oud kerkgebouw het jongerencentrum ‘Paradiso’ geopend, dat zich al snel ontwikkelde tot een centrum voor rock ‘n roll met een internationale reputatie. Hier werd voor het eerst in Nederland het openlijk gebruik van soft drugs getolereerd, die werden verkocht door de ‘huisdealer’. Deze factoren zouden diepe invloed hebben op het culturele klimaat in Amsterdam. De stad werd weer een centrum van vrijdenkerij, net als in de zeventiende eeuw, en dit bleek net als toen grote aantrekkingskracht te hebben op creatieve geesten uit de hele wereld. Onder invloed van de vrouwenbeweging en de emancipatie van homoseksuelen verwierf de stad zich ook wat betreft het seksuele klimaat wereldfaam. De provo’s noemden Amsterdam daarom geheel terecht het ‘magisch centrum’.

De postindustriële stad

De stedelijke overheid reageerde slagvaardig op de ondergang van de industrie met nieuw stedenbouwkundig beleid. De decentralisering werd stopgezet en men maakte een voorzichtig begin met een nieuw huisvestingsbeleid. Na een eeuw lang goedkope woningbouw voor industriearbeiders was er behoefte aan een ander woningtype, voor een hoogopgeleide doelgroep met snel groeiende inkomens die een uitgesproken voorkeur had voor binnenstedelijk wonen. Omdat Amsterdam met De Nederlandsche Bank onbetwist het financiële centrum van Nederland bleef en ook voor het hoger onderwijs en de cultuur van groot belang was, met onder meer het Concertgebouworkest, de Nationale Opera en het Nationaal Ballet, kon een nieuwe economie ontstaan, waarin kennis en cultuur de spil vormden. Ook Schiphol, de nationale luchthaven die bovendien ook internationaal een belangrijke rol speelt, heeft natuurlijk bijgedragen aan dit succes. De stedenbouwkundige en sociale ontwikkeling van Amsterdam sinds 1980 liep vooruit op het bekende boek van Richard Florida, *The Rise of the Creative Class*, dat kort na 2000 verscheen. De oude binnenstad bleek daarbij van groot belang. De charme van het wonen en werken in een historische stad en het culturele klimaat maakten Amsterdam erg aantrekkelijk voor de opkomende creatieve bedrijvigheid. Zo bleek de monumentenzorg ten slotte niet een marginaal bedrijf, maar een essentiële factor voor het internationale succes van de stad. Om dit succes te continueren heeft

men de gemeentelijke monumentenzorg dan ook aanzienlijk verbeterd, waarbij, geheel in stijl met de nieuwe kenniseconomie, academisch gevormde specialisten op tal van terreinen in dienst traden. Het Amsterdamse Bureau Monumenten en Archeologie kan anno 2011 concurreren met de beste universitaire centra. Nu de binnenstad erg duur is geworden, groeit ook de belangstelling voor andere oude wijken. Zelfs de ooit door de burgerij zo verfoeide negentiende-eeuwse arbeiderswijken mogen zich inmiddels verheugen in de belangstelling van de creatieve klasse.

2011 en verder

Amsterdam heeft de afgelopen drie decennia goede zaken gedaan. Het is gelukt om de oude havenstad na de industriële revolutie andermaal fundamenteel te vernieuwen. Daarbij heeft zich ook een nieuwe vorm van stedenbouwkundig denken aangediend. De transformatie van het Oostelijk Havengebied – Java-eiland, KNSM-eiland, Sporenburg en Borneo – tot een woonwijk voor de middenklasse werd in 2000 voltooid en is een groot succes geworden. Een stad is nooit af en permanente vernieuwing is vereist om te voorkomen dat verval intreedt. Maar meer en meer wordt duidelijk dat de radicale vernieuwing die aan het begin van de twintigste eeuw als onvermijdelijk werd beschouwd, geen goed idee is. Het laat zich aanzien dat het stedelijk bouwwerk na een lange periode van onstuimige veranderingen in rustiger vaarwater zal raken. Dat is, gedurende de achttiende eeuw, al eens eerder gebeurd, maar juist die periode van ‘stagnatie’, een onuitroeibaar misverstand, heeft definitief gestalte gegeven aan de huidige Amsterdamse binnenstad. Monumenten uit de zeventiende eeuw zijn in feite zeldzaam en nog oudere middeleeuwse gebouwen spelen nauwelijks een rol in het stadsbeeld. Kleinschalige vernieuwing, zo leert de ervaring, levert op termijn veel betere resultaten op dan wilde stedenbouwkundige ideeën die kaalslag met zich meebrengen. Het gaat goed met Amsterdam en archeologen zullen over 500 jaar ongekende hoeveelheden prijzig vintage en trendy designer aardewerk opbaggeren uit die verzonken stad aan de monding van de Amstel. Maar het kan nog veel beter, want net als in vroeger eeuwen kent de stad nog steeds achterbuurten waar veel immigranten wonen. Het probleem is niet nieuw. De Europese stad heeft altijd grote aantallen gelukzoekers aangetrokken, die zich moesten behelpen met minimale woonomstandigheden. Maar als Amsterdam werkelijk wil groeien, niet in fysieke zin maar vooral wat betreft de diversiteit en rijkdom van het geestelijk leven, dan moeten de hedendaagse immigranten de kans krijgen om zich werkelijk te emanciperen. Net als vroeger, want de stad van Rembrandt was ook in dat opzicht een lichtend voorbeeld in het turbulente Europa van de zeventiende eeuw.

Aardewerk

Omstreeks 1850 was het gevarieerde aanbod van in Nederland geproduceerde serviessoorten bijna volledig verdwenen. In Delft bijvoorbeeld, twee eeuwen lang het centrum van de Nederlandse faience, was nog maar één producent. De Nederlandse productie werd nu overheerst door industrieel aardewerk. Het belangrijkste was de fabriek van Petrus Regout in Maastricht die in 1834 was begonnen en ook in de hele twintigste eeuw actief bleef. De serviezen van Regout waren wit of voorzien van afbeeldingen of decoraties met de transfertechniek. Ze waren wijdverspreid in de Amsterdamse huishoudens, naast soortgelijke serviezen uit het buitenland, zoals Engeland, Duitsland en Luxemburg (Villeroy & Boch). De import van Duits steengoed, uit Westerwald en verhandeld via Keulen, ging onverminderd door tot in de eerste helft van de twintigste eeuw, zij het in kleinere aantallen dan voorheen. De Duitse steengoed mineraalwaterflessen kregen een Nederlandse variant: vanaf circa 1880 werden dergelijke cilindrische kruiken machinaal vervaardigd en als jeneverfles gebruikt. Aziatisch porselein kwam nog nauwelijks voor op de Nederlandse eettafel en het roodbakkend aardewerk werd niet meer gebruikt in de keuken. Vanwege de introductie van kolenfornuizen en -kachels werd er gekookt in metalen geperste of gietijzeren pannen: vanaf het midden van de negentiende eeuw werden pannen ook geëmailleerd. In de twintigste eeuw nam kunststof steeds meer de plaats van aardewerk in, eerst in de vorm van bakeliet en

vanaf 1950 met plastic. Ook glas verdrong aardewerk als het meest gebruikte serviesgoed. Tegelijk raakte in deze periode de fabricage van dure en exclusieve luxe- en sierproducten van tal van verschillende aardewerksoorten in de mode. Toen vanaf de jaren vijftig van de twintigste eeuw immigranten uit de meest uiteenlopende landen zich in Amsterdam vestigden, kwam er weer nieuw en anders gedecoreerd gebruiksaardewerk in de stad, vooral uit het mediterrane gebied, Noord-Afrika en Turkije. Tegelijkertijd hebben veel Amsterdammers nu dezelfde non-descripte serviezen in huis, die in landen als China in gigantische hoeveelheden worden vervaardigd en als massaproducten over de hele wereld hun aftrek vinden. Zo komt er een einde aan de diversiteit, die het gebruiksaardewerk in Amsterdam eeuwenlang typeerde.